

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ДИПЛОМНА РОБОТА

Бакалавра

На тему «Український рух Кубанської області Російської імперії XIX-XX ст.»

Виконав: студент IV курсу

Денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Товстограй Василь Дмитрович

Керівник: к.і.н., доц.

Журавльов Денис Володимирович

Харків – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
1. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО РУХУ НА КУБАНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	20
1.1. Розвиток соціальних груп регіону у першій половині ХІХ століття	20
1.2. Виміри української ідентичності у культурі Кубані у першій половині ХІХ століття	30
2. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО РУХУ НА КУБАНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	40
2.1. Розвиток соціальних груп в регіоні у другій половині ХІХ століття	40
2.2. Українськомовна культура та розвиток «української» ідентичності в Кубані у другій половині ХІХ ст.	51
ІІІ. УКРАЇНСЬКИЙ РУХ НА ПОЛІТИЧНІЙ АРЕНІ КУБАНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	67
3.1. Політичний ландшафт на Кубані на початку ХХ століття	67
3.2. Діяльність українських національних політичних та громадських організацій на Кубані на початку ХХ століття.....	80
ВИСНОВКИ	94
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	100

ВСТУП

У даній дипломній роботі розглядається проблеми розвитку українського руху на історичній території Кубанської області у складі Російської імперії у ХІХ-ХХ століттях, враховуючи особливості розвитку соціально-економічної ситуації у регіоні, демографічних змін, процесів інтеграції регіону до складу Російської держави у названий період та, відповідно, те, як ці перевтілення могли впливати на розвиток локальних процесів культивування української ідентичності у культурному та політичному вимірах.

Актуальність подібних робіт на сьогоднішній день укорінена як у науковій, так й суспільно-політичній сферах суспільства України та світу. Розвиток постмодерністських концепцій у науці, освіті та культурі вимагають спроби нової рецепції понять «етнос» та роль розвитку уявлень про такі групи в умовних минулому та сьогоденні. Наразі уявлення про «історію України» у якості сукупності наукових дисциплін регіонального значення переживає трансформації, зумовлені як тривіальними чинниками, такими як змінами поколінь, тенденціями до глобалізації, яка стимулює співпрацю між представниками освіти й науки по всьому світу й, зокрема, запозичення представниками української сторони таких ревізійністських підходів до формулювання наративів з історії України як «глобальна історія», історія формування уявлень про соціальні ролі в суспільстві тощо, так й у зв'язку із радикальними змінами у суспільстві, спричиненими агресією РФ проти України, що із 2014 р. переживала низку довготривалих стадій, котрі кульмінували повномасштабним вторгненням, що триває із 2022 р. по цей день на момент написання цієї роботи у травні 2023 р.

Наукова актуальність цієї та подібний робіт пов'язана із переосмисленням ролі поняття «етносу», «народу», «нації» в історії України,

які у попередні періоди розвитку історичної науки в регіоні займав визначну роль, зокрема у наративах з історії України, які, слідуючи тенденціям, виробленими історичними школами другої половини ХІХ-початку ХХ століття В. Антоновича та М. Грушевського, пережили відродження у перші десятиліття після проголошення незалежності України у 1991 р., у основі якого полягало примордіалістське уявлення про етнічні групи, у якості «об'єктивних» складових історичних процесів, які існували упродовж тривалого часу й представники яких «завжди боролись за національне визволення»

Переосмислення процесів «національного відродження» й утворення сучасних уявлень про українську ідентичність у новітню добу на локальному рівні у зв'язку зі місцевими тенденціям у розвитку суспільства можуть розкрити ці процеси з нової точки зору та дати можливість у утворенні нових наративів з історії України та регіону через зміну пріоритетів та акцентів – зміну акценту з «історії етносу» на «історію утворення уявлень про етнос та ідентичність».

Суспільна актуальність подібних робіт є викликаною подібними запитами. Сучасні потрясіння в культурно-суспільному просторі сучасної України та інших територій у регіоні та світі, зокрема через декларації політичного керівництва низки країн регіону у попередньо десятилітті та 2022-2023 роках, які мали виразних етнонаціоналістичний характер, призвели до новітньої хвилі звернення суспільної уваги на такі поняття як «етнічна»/»національна ідентичність» на дефініції цих понять, їх ролі у суспільстві та їх еволюції у минулому.

Об'єктом дослідження у цьому регіоні є «український рух» в Кубанській області Російської імперії у ХІХ- початку ХХ століття. Необхідно зауважити, що у контексті роботи може означати поняття «українського руху». Це поняття, яке є близькоспорідненим із поняттям «україністство», яке, зокрема, поширювалось, зазвичай, тими індивідами чи групами, які сприймали останні

у негативному світлі й, наразі, є спорідненим із поняттям «українського національного руху», сконструйованого за натхненні так званою «системою національно-визвольних рухів», запропонованою, зокрема, М. Грохом у першій половині ХХ століття. У контексті цієї роботи «український рух» чи «українські рухи» є поняттям узагальнюючим, яке може використовуватись на означення сукупності культурних та освітніх заходів, суспільних чи політичних проектів чи інших видів діяльності, спрямованих на дослідження та популяризацію української мови чи інших видів супровідної атрибутики, асоційованої з українськомовним культурним простором у відповідних культурних, освітніх чи політичних галузях та які спрямовані на культивування «української» ідентичності у якості окремої «етнічної».

Щодо термінологічного аспекту цієї роботи, необхідно звернути увагу на поняття «української мови» та «українськомовного населення». Необхідно зауважити, що застосування цього поняття щодо зазначеного хронологічного відрізка є певною умовністю, зважаючи на тривалий історичний процес формування та застосування української мови у сучасному розумінні – переважно літературної мови із офіційно затвердженим правописом та легальними інститутами, що захищають її статус. У зазначених хронологічних рамках уявлення про сукупність близькоспоріднених слов'янських діалектів, поширених у межах володінь Габсбургів та Романових перебували у процесі формування, відповідно, на їх означення використовувалась різноманітна лексика, яка мала вказувати й на їх статус або як розмовної частини одного літературного стандарту чи самостійної лінгвістичної одиниці – від «малоруського діалекту російської мови» до «української мови» тощо. У даній роботі на означення розмовних діалектів, наближених до сучасної літературної української мови й які, зокрема були поширеними на Кубані використовується поняття «українська мова».

Також необхідне зауваження щодо терміну «етнізація», що використовується у тексті роботи. Цей термін, запозичений із англійської мови

(«ethnization»), переважно використовується на означення процесів асоціації однієї чи кількох сторін міжособистісних чи між-групових відносин із певним етнімом, що супроводжується відповідними формами реакції сторін цих відносин.

Предметом дослідження у роботі можна назвати процеси утворення та еволюції української ідентичності в межах адміністративних одиниць у регіоні Кубанської області Російської імперії - Чорноморського козацького війська, Кубанської області та Чорноморської губернії, нюанси основних процесів демографічних та соціально-економічних перетворень у регіоні у зв'язку із початком його засвоєння Чорноморським козацтвом, військова організація якого стала тісно пов'язана із інтеграцією регіону до складу держави. **Об'єктом** є те, яким чином ці зміни відбивались на культурних заходах, спрямованих на культивування «української» ідентичності та розвитку й популяризації українськомовної культури у регіоні, вплив цих факторів на розвиток політичного ландшафту в регіоні на початку ХХ століття та роль «українського руху» у ньому.

Територіальні межі роботи означені у назві теми роботи поняттям «Кубанська область у складі Російської імперії». Це формулювання відсилає до історичного адміністративно-територіального утворення у складі Російської імперії, яке юридично мало місце у регіоні Північного Кавказу у період від 1862-1918 р. У свою чергу, необхідно зауважити, що основний контур кордонів цієї адміністративно-територіальної одиниці було сформовано у останні десятиліття ХІХ століття, частково він продовжував змінюватись до кінця названого століття у зв'язку із поступовим засвоєнням представниками Російської імперії, переважно представниками козацтва у якості військового стану та селянами, юридично звільненими від особистої залежності у другій половині ХІХ століття. Ці зміни, зокрема призвели до утворення у 1896 р. у межі кордонів Кубанської області іншої адміністративно-територіальної одиниці – Чорноморської губернії.

Зважаючи на ці зміни, які стосувались історії цього регіону, у змісті роботи «Кубанська область у складі Російської роботи», розширяється у зв'язку із проникненням Російської імперії на цій території та, відповідно, поступово розширяється, у першому розділі обмежуючись територіями правобережжя р. Кубані, територіями розташування Чорноморського козацького війська, із розселенням представників якого у регіоні та із розташуванням у Катеринодарі центру військового уряду названого утворення, фактичного розпочалось засвоєння цієї державою регіону та його інкорпорація, розширяючись у другому та третьому розділах на південь, включаючи як усю територію Кубанської області, так й включаючи території Чорноморської губернії.

Необхідно зауважити, що для різних частин регіону у тексті твору використовується відповідна термінологія, так, для включеного у межі Російської імперії простору на південь від р. Кубань, що став складовою новоутвореної Кубанської області, використовуються як поняття «лівобережжя Кубані», так й поняття «Закубання».

Хронологічними межами роботи у темі зазначені ХІХ-ХХ століття. Попри це, зважаючи на те, зазначені рамки пов'язані із процесами інтеграції регіону до складу Російської імперії, найнижчу крайню хронологічну точку можна поставити у 1792 р. у зв'язку із оголошенням Жалуваної грамоти Катерини ІІ про «дарування» територій Таманського півострову та правобережжя Кубані Чорноморському війську до липня 1914 р., початку Першої світової війни, конфлікту, який призвів до кардинальних перевтілень у соціальній, економічній, політичній тощо сферах у регіоні.

Метою роботи є висвітлення того, яким чином процеси освоєння регіону басейну р. Кубані представниками Російської імперії, переважно представниками Чорноморського війська, супровідні процеси соціального та економічного характеру, разом із інтеграцією регіону в адміністративній сфері вплинули на сприйняття його представниками ролі місцевих українських

діалектів у суспільстві, на уявлення місцевого населення у якості «народу» та впливів цих уявлень на розвиток місцевої культури, освіти та політичного ландшафту

Задачами, які ставляться із цілями виконання цієї мети є висвітлення основних умов, які супроводжували процеси включення частин регіону до складу Російської імперії, організації переселення до регіону представників Чорноморського війська у якості основного засобу господарського та військового засвоєння останнього, як ці процеси вплинули на організацію війська та на внутрішнє соціальне розмежування у межах військової ієрархії, які конфлікти усередині суспільства могли вплинути на його окремих представників та як вони могли знайти своє відображення в діяльності на користь розвитку українськомовної культури та культивуацію «української» ідентичності у першій половині ХІХ століття, як реформи адміністративного характеру, проведення реформ ліберального характеру у 60-тих роках ХІХ століття, зокрема які стосувались ліквідації кріпацтва могли вплинути на попередню ситуацію, на культурний й освітній ландшафт та на сприйняття ролі українськомовного простору та «української» ідентичності у регіоні й, у перших десятиліттях ХХ століття, на ранній досвід політичної та громадянської діяльності його представників, зокрема, у період першої російської революції 1905-1907 рр.

Серед **методів**, які застосовувались під час написання цієї роботи необхідно зауважити на історико-хронологічний, який передбачає виокремлення певного історичного зрізу та спробу вибудування наративу у хронологічному порядку від крайньої нижньої дати до верхньої та історико-генетичний, який ставить у мету вибудування низки споріднених причинно-наслідкових зв'язків та наголошує на взаємопов'язаності факторів у розвитку політики, культури, суспільства та ідентичностей його представників, зокрема.

Наукова новизна цього та подібних досліджень в українській історіографії полягає у спробі нового сприйняття ролі «етносу» в історії суспільств на території України та сусідніх країн, наближених до України та пов'язаних із нею низкою факторів, зокрема через поширення на їх території україномовних меншин. Зокрема, такі роботи можуть призвести до розмивання «етноцентричності» українського історичного наративу й наголосити увагу на тому, як поняття про «етнос»/ «народ»/ «націю» могли у зв'язку чим чи із якою метою культивуватись певними історичними персонажами. У свою чергу, необхідно зауважити, що подібний підхід може наблизити цей аспект історичної науки в Україні до модерністських підходів в етнічних студіях, зокрема до інструменталістського підходу, що розвивався у другій половині ХХ століття у США та низці держав Західної Європи і який передбачає, що уявлення про «етноси», будучи соціальних та інтелектуальним конструктом є виключно штучними та мають досліджуватись як уявлення, що постійно конструюється представниками суспільства на основі низки факторів культури у реакції на виклики соціального та економічного характеру й, що можуть й культивуються окремими політичними діячами та силами із метою реалізації певних цілей.

Джерельна база роботи представлена переважно писемними пам'ятками, низкою актових документів, що видавались у Російській імперії у названий історичний період та які стосувались історії засвоєння цього регіону, включення його до складу цієї держави, організації козацьких військ.

Серед джерел, що використовуються у роботі й які можна охарактеризувати у якості актів, офіційних державних документів, що декларували початок проведення певних системних реформ як загальнодержавного, так й регіонального свідчення можна зазначити декларації російських імператорів, зокрема так звану «Жалувану грамоту на дарування Чорноморського війську земель від Таманського півострова» Катерини II, надруковану у збірці документальних джерел з історії регіону

Кубані «Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска» авторства Дмитрієнка І.І. у 1896 р., оголошену у червні 1792 р. та яку можна охарактеризувати у якості крайньої нижньої дати із історії інтеграції регіону до складу Російської держави¹ та Положення про Чорноморське козацьке військо, надруковану та поширену у 1842 р.

Наближеним за суттю видом джерел, які також використовувались у процесі написання цієї роботи є джерела статистичного характеру, зокрема, результати проведення загального перепису населення у 1897 р., який використовується у якості яскравої ілюстрації щодо найбільш вірогідного демографічного положення у регіоні на цей період, його соціально-економічного положення, поширення між ним певних релігійних спрямувань, мов тощо, які могли вплинути на розвиток уявлень про певні етнічні групи. У роботі результати цього перепису представлені як у вигляді низки структурованих таблиць на інтернет-ресурсі «Демоскоп Weekly»² та у вигляді картографічного ілюстративного матеріалу на ресурсі «Datatowel.in.ua»³.

Іншими джерелами, які використовувались під час цього дослідження є джерела особового походження, зокрема пам'ятки художньої та ранньої науково-популярної літератури, яка використовувалась, зважаючи на специфіку цього дослідження, зокрема присвячену випадкам формування елементів «української ідентичності» серед представників регіону у ході соціального-економічного розвитку його населення.

---

¹ Высочайшая грамота, жалованная Черноморскому казачьему войску 30-го Июня 1792 года. Верного Нашего войска Черноморскаго Кошовому Атаману, старшинам и всему войску Нашего ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА милостивое слово// Дмитриенко И.И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского кзачьего войска. Т.2: Бумаги императрицы Екатерины II. Потемкина-Таврического, Суворова-Рымникского, Голенищева-Кутузова и др. 1787-1795 гг. СПб. 1896. С. 2-4

² Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Под ред. Н.А. Тройницкого. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи население, произведенной 28 января 1897 года. СПб., 1905/ Демоскоп Weekly [Електронний ресурс]. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php?reg=100 (Останнє звернення: 02.05.2023)

³ Мови та релігії у повітах Російської імперії//Datatowel.in.ua Демографія, економіка, електоральна географія України. URL: <https://datatowel.in.ua/pop-composition/languages-census-1897> (Останнє відвідування: 02.05.2023)

Серед художньої літератури представників Кубані, написаної у даний хронологічний зріз необхідно й яка була використана безпосередньо під час написання цієї роботи необхідно зауважити на роботу «Чорноморський побут» авторства представника чорноморської козацької старшини, представника вищих посад у козацькій військовій ієрархії, прихильника етнографічних досліджень та художньої літератури та дворянина Я. Кухаренка, яка була перевидана у збірнику «маловідомих» пам'яток драматургії українською мовою «Українська драматургія першої половини ХІХ століття» у 1958 р.¹. Його роботи використовуються у якості яскравого прикладу звернення інтересів представників місцевих еліт до локальної специфіки українськомовної культури та відповідної «етнічної атрибутики».

Іншим автором, роботи якого використовуються у якості джерела особового характеру у роботі є В. Мова², представник козацького стану, учасник низки підпільних організації революційного «народницького» спрямування та автор низки українськомовних поезій, що публікувались у Австрійській Галичині у другій половині ХІХ століття. Його роботи можуть слугувати у якості ілюстрації до еволюції ставлення представників соціальної групи освіченого козацтва до проблеми українськомовної культури у зв'язку із початком зародження у регіоні політичних та громадських рухів.

Яскравою пам'яткою, яка ілюструє стан розвитку популяризації результатів етнографії та історії у регіоні, зокрема присвяченій українськомовній культурі та її стосункам із населенням регіону є робота І.Д. Попка «Чорноморські козаки в громадянському та військовому побуті», написана й видана у 1858 р.³.

¹ Кухаренко Я. Г. Чорноморський побит//Українська драматургія першої половини ХІХ ст. Маловідомі п'єси./Ізброник. URL: <http://litopys.org.ua/dramukr/dram07.htm> (Останнє звернення: 21.02.2023)

² Василь Мова (Лиманський). Твори. під ред. Ю. Шевельова. Вид. «Дніпрова хвиля». Мюнхен. 1968. 380 с.

³ Попко И.Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту: очерки края, общества, вооруженной силы и службы: в семнадцати рассказах, с эпилогом, картою и рисунками с натуры. Т. 1. СПб. 1858. 292 С., 5 ил.

Потенційно джерельна бази такої та подібних робіт у перспективі може розвиватись та розширюватись за умови сприяння більшої доступності архівних матеріалів у сусідніх державах, зокрема Краснодарської області РФ, у якій зберігається значна більшість автентичних версій актових, статистичних та особових документів, зокрема політичних маніфестацій та брошур початку ХХ століття.

У ході написання цієї роботи була застосована література із низки пластів **історіографії** різного походження, мов та історичних шкіл. Серед пластів історіографії, які застосовувались під час написання цієї роботи можна зауважити як історіографію історії Кубані та історіографію історії українськомовних культурних та політичних рухів.

Історія земель чорноморського війська та Кубанської області у якості історичного регіону досліджується відтоді як історія, у якості сучасної гуманітарної науки розвивається у східноєвропейському регіоні. Зважаючи на значення регіону, його історичну приналежність до Російської імперії та наявність на ньому значного українськомовного населення, умовно пласти історичної літератури, йому присвячені можна розділити на у присвячені можна розділити на українськомовну та російськомовну.

Одні із найбільш ранніх робіт в українськомовному пласті історичної літератури, що стосувались Кубані були написані у першій половині ХХ століття, у зв'язку із інтенсифікацією українського націоналізму та поширення української ідентичності між представниками суспільств Східної Європи. Цей період в українськомовній історіографії можна умовно назвати «Еміграційним», оскільки переважна більшість його представників була учасниками Громадянської війни у Росії, що у ХХ столітті проживали на територіях поза межами колишньої Російської імперії та/чи СРСР. Однією із найдавніших таких відомих робіт є «Нариси з історії революції на Кубані», опублікована у Празі у 1925 р. за авторством П. Сулятицького, члена

Кубанської ради та учасника Громадянської війни у Росії¹, яка має виразне націоналістичне етноцентричне спрямування.

Переважними рисами цього пласту історичної літератури є приналежність цих авторів до колишнього козацької військової ієрархії, їх участь в «українофільському» крилі уряду Кубанського краю та Кубанської республіки у період Громадянської війни та зосередження уваги в їх роботах, у першу чергу, на відносинах між політичними угрупованнями в регіоні Кубані із урядами України у цей період, відповідно, через їх зосередження на періоді, який виходить поза межі зазначених хронологічних меж, вони переважно у роботі не використовуються.

У межах УРСР та Радянського Союзу узагалі українськомовна історична література з регіону не розвивалась та, переважно, не була репрезентована.

Нова хвиля українськомовної історичної літератури з історії цього регіону пов'язана із періодом розпаду СРСР, проголошенням Україною незалежності у 1991 р. та подальшими соціокультурними змінами у регіоні у наступні десятиліття. Зміни парадигм ідентичностей у регіоні, розбудова колишніми радянськими республіками, зокрема Україною самостійно внутрішньої та зовнішньої політики стимулювали розвиток «пошуків ідентичності», які, у свою чергу, спонукали у низки українськомовних авторів прагнення до пошуку матеріалів та написання робіт, що відповідали на актуальний частковий підйом етнонаціоналістичних тенденцій, зокрема в Україні. Так регіон Кубані, у якості т.зв. «Кубанської України», зосереджуючись переважно на українськомовній складовій культури регіону та її носіїв, розглядають в сучасній українськомовній історіографії такі автори як Білий Д., автор низки нарисів та статей з історії регіону та його українськомовної культурної складової, та, зокрема, єдиної, на момент написання цієї роботи, українськомовної монографії, присвяченої історії

---

¹ Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані. Т.1. Прага. Суспільство. 1925. 204 С.

регіону та розвитку «української» ідентичності на ньому із соціально-економічної складової під назвою «Українці Кубані в 1793-1921 роках»¹. Варто зауважити, що, попри використання широкого пласту джерел та літератури з історії регіону, робота Д. Білого характеризується яскраво вираженим етноцентристським сентиментом.

Серед інших сучасних авторів, що працювали із проблеми історії регіону Кубані та писали свої роботи українською мовою, що використовувались під час написання цієї роботи є Р. Коваль², М. Коропатник³, В. Ликова⁴. Окремо проблема історії регіону та козацьких утворень на ньому, їх соціально-економічного розвитку була висвітлена у другому томі колективної роботи «Історія українського козацтва»⁵, присвяченому історії козацьких утворень на території України та сусідніх регіонів у XVIII-XX століттях. Варто зауважити, що на момент написання роботи ця проблема в українській історіографії можна охарактеризувати у якості малодослідженої - більшість вище зазначених авторів розглядали лише окремі епізоди із історії регіону, спираючись на примордіалістську інтерпретацію історії етносів. Більшість авторів робіт, присвячених історії Чорноморського війська та Кубанської області, написаних українською мовою на сьогоднішню мить працюють на території України.

Російськомовна історіографія з історії Чорноморського війська та Кубанської області має більш тривалу історію й широкую репрезентацію.

---

¹ Білий Д. Українці Кубані в 1793-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей. 2009. Львів-Донецьк. 543 с.

² Коваль Р. Нариси з історії Кубані. Український поет Кубані Василь Мова//Українське життя в Севастополі. URL: <http://ukrlife.org/main/kubann/1mova.htm> (Останнє звернення: 02.05.2023)

³ Коропатник М. Кубань: від української колонізації до її зросійщення. Спроба неупередженого аналізу. Частина I. Освоєння Кубані переселенцями з України (кінець XVIII – початок XX ст.)//Сіверянський літопис. №2. 2019. С. 64-78

⁴ Ликова В. Переселення малоросійських козаків на землі Чорноморського війська на початку XIX//Чорноморська минувшина. № 5. 2010. С.27-33

⁵ Авраменко А.М., Балущок В.Г., Бовгира А.М. та ін. Історія українського козацтва: нариси у 2-т. Т. 2. 2007. Київ 723 с.

Розвиток цього пласту літератури пов'язаний із розвитком історії у якості гуманітарної науки у Східній Європі узагалі та налагодженням відносин між представниками місцевих еліт із їх колегами в інших регіонах імперії. Одні із найдавніших робіт цього пласту були написані період існування Російської імперії представниками, власне, Чорноморського/Кубанського козацького військ представниками чорноморського старшинства.

Найстаріші роботи, присвячені історії регіону Кубані та написані російською мовою спостерігаються від середини ХІХ століття, написані представниками кубанського старшинства із метою висвітлення «історичної легітимації» автономного статусу Чорноморського війська. Серед робіт такого характеру є нарис «Черноморские казаки в их гражданском и военном быту», написаний І. Попко у 1858 р., присвячений як історії регіону узагалі, історії організації військової ієрархії та етнографічній характеристиці соціальних груп його представників¹.

Період після реформування Чорноморського війська у Кубанське козацьке військо, зміни соціально-економічного характеру у регіоні відобразились й на російськомовній історичній літературі у цей період, яку, відтоді, можна назвати наближеною за характером до наукової. У другій половині ХІХ- на початку ХХ століття розроблялись та створювались такі роботи як «Кубанское казачье войско. 1696-1888 гг.» авторства Ф. Щербини, яка стала однією із перших узагальнюючих робіт з історії регіону, присвячена як політичній, так й на соціальній та економічній історії регіону, зокрема зосереджуючись на історії реформи військової та цивільної організації, на актуальних проблемах війська та регіону у цю мить, на хронологію нових поселень та проведення земельної політики².

---

¹ Попко И.Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту: очерки края, общества, вооруженной силы и службы: в семнадцати рассказах, с эпилогом, картою и рисунками с натуры. Т. 1. СПб. 1858. 292 С., 5 ил.

² Щербина Ф. А. История кубанскаго казачьяго войска. Т. 1. 1910. Екатеринодар. 756 С.

У «еміграційній» російськомовній літературі проблема історії Кубані висвітлювалась мало, переважна ж більшість робіт цього пласту історіографії розвивалась під контролем радянської держави, ці роботи мали відповідати на відповідний запит із переосмислення історії із позицій вимог до дотримання комуністичної ідеології. Наріжною рисою історичних робіт у радянський період вирізнялось, з одного боку, переважно, малювання негативного образу козацтва у цьому регіоні у якості закритого, регресивного та контрреволюційного блоку, що ставав на заваді прогресу суспільства у регіоні через реалізацію інтересів держави, а з іншого боку, виокремлення серед козацтва частини представників «союзників пролетаріату». Серед таких робіт, використаних під час написання твору можна зазначити нарис «Классовая борьба и кулачество на Кубани»¹ М.Т. Лихницького, написаний у 1930 р. та присвячений висвітленню основних тенденцій у розвитку соціальних груп регіону із точки зору марксистсько-ленінської формаційної позиції про розвиток суспільств та економічних відносин.

Кількість робіт, присвячених історії регіону збільшується у другій половині ХХ століття, які майже виключно зосереджуються на соціально-економічному аспекту історії регіону, не зосереджуючись на історії культур соціальних груп регіону, зокрема на розвиток форм ідентичностей, зокрема етнічних. Серед авторів таких робіт необхідно згадати Бабичева М.М., автора дисертації, присвяченій еволюції земельного питання на Кубані у роки революції 1905-1907 рр. та його вплив на розгортання місцевих політичних та громадських рухів².

Після розпаду СРСР у 1991 р. та упродовж наступних десятиліть оформлювався сучасний стан російськомовної історіографії з історії регіону. Переважно, необхідно зауважити на зменшення тенденцій щодо негативного

---

¹ Лихницкий Н. Т. Классовая борьба и кулачество на Кубани. Ростов-на-Дону: Севкавказиздат. 1931. 113 с.

² Бабичев М. М. Аграрный вопрос и крестьянское движение на Кубани в период первой русской буржуазно-демократической революции 1905– 1907 гг.: автореф. дис. на получение науч. степени канд. ист. Наук. Москва., 1958. 19 с

ставлення до козацтва у якості експлуататорів суспільства регіону, розкриваються інші аспекти соціально-економічної ситуації у регіоні у зазначений період. Значний пласт сучасних авторів робіт з історії регіону не торкаються проблеми характеристики його мовно-культурного середовища, зосереджуючись на проблемах реформ військової та адміністративної організації, розвитку освіти, економіки відповідно. Серед таких авторів, роботи яких використовувались під час написання роботи є І. Бочарников¹, М. Бугай², Л. Бурикiна³, Д Кваціані⁴, С. Косяшнікова⁵ тощо.

Так, відповідно, спостерігаються різні тенденції щодо сприйняття місцевих суспільств. У низці російськомовних авторів спостерігається примордіалістська інтерпретація етносів та, відповідно, мовно-культурної ситуації у регіоні, згідно із яким суспільства Кубані розглядається як «субетнос російського етносу», серед них можна зауважити І. Васильєва⁶, І. Єрохіна⁷, Є. Лубенець⁸ тощо

Проблема українськомовної культури у регіоні у сучасній літературі є репрезентованою, порівняно із іншими аспектами історії регіону у малому пласті історіографії, із розвитком тенденцій до зміни цієї ситуації, що спостерігались у останньому десятилітті. На дану мить одним із небагатьох російськомовних авторів, що розглядають цей аспект соціального життя регіону є Т.Ю. Федина, автор низки робіт, присвячених, зокрема, розвитку українськомовної культури та роботі культурних, політичних та громадських

¹ Бочарников И.В. Кавказская политика России в X-XX веках. Москва. 2013. 225 С.

² Бугай Н.Ф. Курень, куренное поселение, станица: основа Кубанского казачьего Войска и Краснодарского края// Наследие веков. № 4. 2017. С. 15-27

³ Бурькина Л.В. Расширение военно-казачьей колонизации на Кавказской линии в 90-е г. XVIII - 60-е г. XIX в.// Вестник Адыгейского государственного университета. №2. 2006. С. 20-24.

⁴ Квициани Д.Д. Казаки на Кавказе в XVI-XVIII вв.// Russian Colonial Studies. № 3. 2019. С. 106-118.

⁵ Косяшников С.А. Вклад иногороднего населения в развитие сельского хозяйства региона Верхней Кубани (вторая половина XIX – начало XX века)//Манускрипт. №13. 2020. С. 33-38

⁶ Васильев И.Ю. Украинский национализм, украинизация и украинское культурное движение на Кубани (вторая половина XIX- начало XXI века). 2014. М. 340 с.

⁷ Ерохин И. Ю. Особенности этно-социального облика Казачества Кубани// Культура казачества и национальный язык. №13. 2015. С. 45-50.

⁸ Лубенец Е. Проблема этнической самоидентификации Кубанских казаков//Постсоветский материк. № 2. 2017. С. 115-122.

діячів у цій сфері, написаних, переважно, на початку минулого десятиліття. Серед таких нарисів, які використовувались під час написання цієї роботи можна зазначити: статтю «Культурная жизнь черноморских казаков в начале XIX века»¹, написану у 2008 р., «Влияние корифеев украинского театра на художественную жизнь Дона и Кубани»², опубліковану у 2010 р., «Просветительская деятельность украинской интеллигенции в Кубанской области»³ опублікованій у 2010 році тощо. Більшість російськомовних авторів з історії регіону працюють на території РФ, цей пласт літератури репрезентує частина дослідників із держав, що виникли на основі колишніх республік СРСР.

У ході написання роботи результати досліджень були **апробовані** на засіданні студентського наукового гуртку кафедри історії України Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна на доповіді «Український етнолінгвістичний простір XIX-початку XX ст.: модерністський вимір» 27 жовтня 2022 року.

Структурно робота складається із вступу, трьох розділів, кожен із яких складається із двох підрозділів, висновків та списку джерел та літератури. Перший розділ присвячено висвітленню початку інтеграції регіону до складу Російської імперії на зламі XVIII-XIX століть до 1860-го року, оформленню у ньому соціальних груп у зв'язку із розвитком адміністративного апарату та військової ієрархії Чорноморського козацького війська, розвитку форм української ідентичності у ньому. Другий розділ присвячено розвитку соціальних груп регіону у зв'язку із загальноімперськими адміністративними, соціально-економічними реформами та втіленню у них форм української ідентичності. Третій розділ присвячено огляду політичного ландшафту

---

¹ Федосеева Л.Д. Культурная жизнь черноморских казаков в начале XIX в. // Краеведческие записки. №1. 2008. С. 97-103.

² Федина Т.Ю. Влияние корифеев украинского театра на художественную жизнь Дона и Кубани//Теория и практика общественного развития. №4. 2010. С. 227-229.

³ Федина Т. Ю. Просветительская деятельность украинской интеллигенции в Кубанской области (конец XIX – начало XX в.)//Общество: политика, экономика, право. № 2. 2010. С. 22-24.

регіону на початку ХХ століття, переважно у роки Російської революції 1905-1907 рр., ролі у ньому попередніх тенденцій із розвитку соціальних груп Кубанської області та ролі у них українських політичних та громадських організацій.

1. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО РУХУ НА КУБАНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

1.1. Розвиток соціальних груп регіону у першій половині ХІХ століття

Включення регіону Кубані у межі Російської імперії, її адміністративно-територіальної структури можна простежувати із другої половини ХVІІІ ст. у якості одного із результатів успішної для російського керівництва російсько-османської війни 1768-1774 р. Спалах чергового зіткнення держав Романових та дому Османа, до володінь якого, зокрема належала й держава дому Ґераїв, Кримське ханство призвів до кардинальних змін у попередній історії регіону. Для Петербургу розширення кордонів своєї держави на південь мало важливі економічні та стратегічні наслідки: з одного боку, включення до орбіти свого впливу та потенційна безпосередня інтеграція Кримського ханства, включно із правобережжям Кубані надавали можливість розширити російську державну присутність у Чорноморському басейні та наблизити до потенційного закріплення географічного кордону на півночі Кавказу, розширивши присутність на Каспійському узбережжі та створюючи умови для більш активного тиску на Константинополь¹.

У 1774 р. після укладення мирного договору з Османською імперією у сферу впливу Росії потрапило Кримське ханство, що юридично ставало незалежною державою, але остаточно ліквідоване у 1782-1783 р. після формального зречення хана Шагіна Ґерая та маніфесту російської імператриці Катерини ІІ за 19 квітня 1783 р.². Задеклароване приєднання територій Кримського ханства до складу Росії означало й, зокрема й її юридичне закріплення на правобережній Кубані – степових територій, на яких

---

¹ Білий Д. Українці Кубані в 1793-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей. 2009. Львів-Донецьк. С. 87.

² Манифест Великой Императрицы Екандарины ІІ о присоединении Крымского полуострова, острова Тамани с всея Кубанской стороны к России, 1783 год, 8 апреля// Полное собрание законов Российской Империи. Т. ХХІ. 15. С. 708.

перебувала кочова конфедерація Малої Ногайської Орди, представники якої попередньо визнавали верховенство Кримського хана¹.

Включення правобережжя Кубані до складу Росії, у свою чергу, вимагало від цієї держави зіткнення із новими викликами: підпорядкування та контроль, впровадження стабільного адміністративного апарату та реалізація цих територій зустрічали перепони у вигляді як ворожого, переважно мусульманського та тюркомовного населення степових територій, так і наблизило російську державну присутність й до історичного регіону Черкесії на лівобережжі Кубані та півночі Кавказу. Тривала низка конфліктів Росії із представниками як правобережжя Кубані, так і Черкесії належать до історичного періоду Кавказьких війн, що у основному тривали до 60-тих років XIX століття та, зокрема, кардинально вплинули на історію інтеграцію регіону до складу цієї держави, формування місцевої соціальної структури, її економічної, культурної, лінгвістичної складових.

Задля стабілізації цього регіону та підпорядкування приєднаних територій на правобережжі Кубані російське керівництво прагнуло позбутись представників місцевої, переважно тюркомовної та мусульманської, т.зв. «ногайських» кочових еліт, що чинили спротив включенню цих територій до складу імперії, що вилилось у конфлікт та повстання 1783 р., придушеного під керівництвом О. Суворова, за яким власне розпочались акції депортації як місцевих еліт, так й тюркомовного населення в інші регіони імперії². Процеси депортації місцевого населення та перспективи подальших тривалих конфліктів із населенням на лівому березі Кубані, так й необхідності землеробського засвоєння степових територій вимагали від керівництва держав Романових реалізації військової колонізації цих територій. Процеси депортації та повторної колонізації, що необхідно відмітити, мали ставати однією зі складових «культурної адаптації» регіону до тих «норм» та

---

¹ Матвеев О.В., Ракачев В.И. Татары на Кубани: история и современное состояние// «Гасырлар авазы – Эхо веков». №3. 2021. С. 190

² Ф. А. История кубанского казачьего войска. Т. 1. 1910. Екатеринодар. С. 393.

культурного середовища, який би дозволив імперії вважати його «своїм» - це, зокрема, мало супроводжуватись й заселенням цих стратегічно важливих територій населенням, яке за низкою таких характеристик як релігійна приналежність та поширені у його середовищі розмовні діалекти, що надавали би можливість його «окультурювати» у якості «свого» для політичної структури держави, щонайменше, на контрасті із попереднім населенням цих територій¹. Відповідно із реалізації цього проекту та організації надійної системи фортифікацій у регіоні, організації оборони нового південного прикордоння разом із його землеробським засвоєнням державою було застосовано представників козацьких військових структур, зокрема ті, організаційні центри яких попередньо розташовувались на колишніх фронтах Російської імперії з Кримським ханством та Османською імперією та, які, в умовах кінця XVIII століття, зважаючи на зміну політичної ситуації в регіоні почали втрачати своє попереднє значення зі стратегічної точки зору.

Утворення перших козацьких поселень на правобережжі Кубані можна виводити від 1792-1794 рр.², коли територію області почали, переважно, заселяти представники Чорноморського козацького війська, організованого у 1788 р. на базі колишнього запорозького старшинства для організації оборони по р. Південний Буг в умовах російсько-османської війни 1787-1792 р.³. Юридичним підґрунтям для зміни локації Чорноморського війська стала Жалувана грамота 30 червня 1792 р., документ про надання привілею, який надалі упродовж наступних століть диктував умови соціально-економічного характеру у регіоні. Після юридичного повторного закріплення південного кордону Російської імперії по р. Кубань за Ясським договором 1791 р., Жалувана грамота визнавала юридично застосування Чорноморському

---

¹ Хоружая С.В., Салчинкина А. Р. Архетипические основы антинормии «Свой-чужой» в годы Кавказской войны. 2016. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/arhetipicheskie-osnovy-antinormii-svoy-chuzhoj-v-gody-kavkazskoy-voyny/viewer> (Останнє звернення: 02.03. 2023)

² Федина И. М. Первые поселенческие образования Черноморских казаков// Исторические науки. Т. 7 № 4. 2021. С. 109.

³ Авраменко А.М., Балущок В.Г., Бовгиря А.М. та ін. Історія українського козацтва: нариси у 2-т. Т. 2. 2007. Київ. С. 307.

війську право займанщини на правобережжі р. Кубань, себто «дарувала у вічне володіння» Чорноморському козацькому війську «острів Фанагорію з усією земле, що лежить на правому боці річки Кубані від її гирла до Усть-Лабинського редуту...», у свою чергу, згідно із цим привілеєм: «Всі пожитки на згаданій Нами пожалуваній землі, усілякого роду угіддя, на водах же рибної ловлі застаються в точному й повному володіння й розпорядженні війська Чорноморського...»¹, що стало першим юридичним свідченням збереження типової для козацьких військ у попередні періоди системи общинного військового землеволодіння.

Причинами, які спонукали обрати саме Чорноморське військо у якості такого, що його представники у першу чергу перекидались на правобережну Кубань можна зауважити, зокрема, близькість до розташування територій розміщення Задунайського козацького війська – утворення, що так само складалось переважно із колишньої запорозької старшини, що пішла під протекцію Константинополя після ліквідація Нової Січі у 1775 р.². Відтоді перші хвилі переселень відбувались переважно примусовим чином.

Перші хвилі колонізації регіону Чорноморським козацтвом не вирізнялись стабільністю та тривалістю – переважно це були спорадичні, стихійно утворювані опорні поселення, що займали незначні ділянки, що організовувались для базового засвоєння цих земель із принципів військового господарства та організації кордонної оборони як від місцевого населення, так й набігів із лівобережжя Кубані.

Представники чорноморського війська розселявались переважно на узбережжях річок, серед інших первинних поселень переважали як хутори-слобідки, так й військові пости та укріплення, які невдовзі набували форму

¹ Высочайшая грамота, жалованная Черноморскому казачьему войску 30-го Июня 1792 года. Верного Нашего войска Черноморскаго Кошовому Атаману, старшинам и всему войску Нашего ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА милостивое слово// Дмитриенко И.И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского кзачьего войска. Т.2: Бумаги императрицы Екатерины II. Потемкина-Таврического, Суворова-Рымникского, Голенищева-Кутузова и др. 1787-1795 гг. СПб. 1896. С.3

² Авраменко А.М., Балушок В.Г., Бовгиря А.М. та ін. Історія українського козацтва: нариси у 2.т... С.320.

повноцінних поселень. Одними із такими поселень стали, у подальшому, крупні міста, такі як Тамань та центр керівництва Чорноморського війська, Катеринодар¹, утворені у 1793 р..

Станом на березень 1794 р. на правобережжя Кубані було переселено близько 12 тисяч представників Чорноморського війська чоловічої статі², місця для козацьких поселень на цих територіях визначались типовою для козацьких спільнот системою жеребкування, т.зв. «займанщини» яка умовно розподілила призначені для колонізації території за топографічною характеристикою, не надаючи конкретних меж поселення та їх розташування. Відсутність чітких меж розселення та відповідних засобів, належних господарських та санітарних умов робили поселення, утворені у цей період непостійними, а соціальну структуру, яка витворювалась у регіоні, непостійною та нестабільною.

Упродовж перших десятиліть після проголошення локації війська на Кубань на сході прикубанських степів не існувало стабільних поселень - локалізація переважної частини поселенців у регіоні на зламі століть спостерігались переважно не стільки у зв'язку із ефективним використанням стратегічного потенціалу регіону, а у зв'язки із бажання значної частини останніх до розселення на найбільш вигідних для ведення скотарства та землеробства, які у першій половині ХІХ століття залишались найбільш характерними формами ведення господарства для чорноморських козаків³. Надалі нові поселенці частіше розміщувались на цих попередньо заснованих слобідках⁴.

---

¹ Федина И.М. Землеустроительная политика поселенческих образований черноморских (кубанских) казаков в конце XVIII – XIX вв//Гуманитарные науки. История. №2. 2020. С. 5.

² Коропатник М. Кубань: від української колонізації до її зросійщення. Спроба неупередженого аналізу. Частина І. Освоєння Кубані переселенцями з України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)//Сіверянський літопис. №2. 2019. С. 68.

³ Федина И. М. Первые поселенческие образования Черноморских казаков... С. 111

⁴ Там само. С. 108.

Більш масові та організовані хвилі переселення у регіон спостерігаються у першій половині XIX ст.¹, переважно від 1809 р., унаслідок реформування чорноморських слобідок на курінні поселення, придатних для прийняття великих мас переселенців, спостерігаються процеси включення до складу Чорноморського війська не виключно козаків з басейну р. Південний Буг, а й з території колишнього Гетьманату: Чернігівської, Полтавської, Катеринославської губерній – на цей момент участь у переселеннях беруть не лише представники козацького стану, а й селяни². Станом на 1811 р. кількість переселенців із вищезгаданих провінцій складала близько 41 тис. осіб³.

Крупні потоки переселенців спостерігались до середини XIX ст., до 1849 р. на правобережну Кубань було переселено близько 14 тис. осіб, переважно із губерній, наближених до територій попередньо розташування чорноморських козаків та Гетьманату. Станом з 1794 по 1860 р. із територій чорноморського узбережжя, лівобережної Наддніпрянщини було переселено близько 105 тис. осіб. Проте до середини XIX ст., попри тривалі хвилі переселення, демографічна ситуація у регіоні супроводжувалась високою смертністю та неможливістю адаптації до регіональних умов⁴.

Зважаючи на динаміку переселень, тривалі збройні конфлікти в умовах Кавказької війни, нові для козацтва географічні та соціально-економічні умови соціальна структура переселенців у регіоні правобережжя Кубані залишалась динамічною та мінливою, як й статус козаків у якості військово-служилого стану. Форма організації козацького стану у Чорноморському війську диктувалась попередньо Жалуваною грамотою Катерини II, у яких узгоджувались особливості відносин між представниками козацтва та російським урядом. Згідно із нею у військовій ієрархії Чорноморського війська

---

¹ Федина И. М. Первые поселенческие образования Черноморских казаков... С. 113

² Ликова В. Переселення малоросійських козаків на землі Чорноморського війська на початку XIX//Чорноморська минувшина. № 5. 2010. С. 28.

³ Там само. С. 31.

⁴ Бурькина Л.В. Расширение военно-казачьей колонизации на Кавказской линии в 90-е г. XVIII - 60-е г. XIX в.... С. 22.

зберігалась структура, характерна для пізнього Низового Війська Запорозького¹. Згідно із цим документом, приналежність козака до вищого становища у військовій ієрархії надавалась як за спадком, так й «знаки відмінності», що ставали додатковим стимулом до служби та перспективи економічним привілеїв. У середньому, щорічно, регулярні представники козацької кавалерії отримувало щороку від 40 до 200 карбованців, у той час як для представників вищих шарів військової ієрархії, зокрема полковників та отаманів річна платня могла складати від 2000 карбованців².

Попри це, фактично, не усі послуги забезпечувались за рахунок скарбниці, зокрема, придбання обмундирування мало забезпечуватись індивідуально козаком, його родиною чи станичною громадою, за що індивідуальні козаки мали віддавати у залог власне майно. Враховуючи те, що проходження військової служби, яка полягало в участі в патрулях південних кордонів області упродовж 25 років, були обов'язковим для представників козацького стану, станом до середини ХІХ століття. Поступово, до середини ХХ століття безпосередньо служба перестає бути рентабельною справою для представників чорноморського старшинства, для представників якого більш характерним ставало відстрочування власної служби за рахунок найму менш заможного козацтва та формального проходження служби замість них³.

Характер соціальної структури та власності у чорноморського війська надалі був уточнений актом під назвою «Порядку загальної користі» («Порядок общей пользы»⁴), підписаним Військовим урядом Чорноморського війська у Катеринодарі у 1794 р., який юридично знову проголошував землю та ресурси на ній у регіоні «колективною власністю» війська, при тому заявляючи про дозвіл старшинам та козакам, «...за їх труди й подвиги», що особливо відзначились у попередній османсько-російській війні, без перешкод

---

¹ Высочайшая грамота, жалованная Черноморскому казачьему войску 30-го Июня 1792 года... С. 3

² Коваленко В.В. Самоуправление и экономическая жизнь кубанской станицы в конце XVIII - начале XX вв.//Общество: философия, история, культура. №1. 2012. С. 30.

³ Там само. С. 30.

⁴ Щербина Ф. А. История кубанскаго казачьяго войска. Т. 1. 1910. Екатеринодар. С. 515.

використовувати аграрні ділянки та заводити індивідуальні господарства. Передумови до виникнення приватної спадкової власності старшин на землю на території війська так само спостерігається із кінця XVIII століття та введення практики «відкритих листів» на користування земельними ділянками представники військової старшини, чи козаками, що «відзначились» у ході служби¹.

Подібне соціальне розмежування у середовищі чорноморського козацтва спостерігається від 1802 року², відтоді як козацька старшина юридично була юридично зрівняна у правах із офіцерами регулярної російської імперської армії. Попри це, необхідно зауважити той факт, що козацька старшина, залишалась вимушеною до несення військової служби упродовж двадцяти п'яти років, рівно як й решта представників Чорноморського війська, не мала можливості до вибору місця ведення служби, залишалась вимушеною самотійно себе забезпечувати обладнанням. Разом із тим, юридично, дворянство земель Чорноморського війська не мала право на придбання земельних ділянок у приватну власність, оскільки остання залишалась, формально, загальновійськовою власністю, якою представники війська мали користуватись «ровно и вольно, без всякой друг перед другом обиды...»³.

Відповідно, чорноморське дворянство, хоча й послуговувалось відповідною статусністю та привілейованим становищем у системі військової ієрархії, фактично між переважною більшістю військових старшин та рештою представників війська не спостерігалось сильного соціально-економічного розмежування, як й розвитку крупних сільських господарств, заснованих на землеробстві та використанні експлуатованої чи найнятої робочої сили до XIX

---

¹ Петров В. И. Изучение состава населения Кубанской области во второй половине XIX- начале XX в.//Теория и практика общественного развития. № 6. 2011. С. 236.

² Рассказов Л.П. Кубанское казачество: историко-правовое расследование (конец XVIII в. – начало XXI в.). Краснодар. 2013. С. 17.

³ Сухомлинова К. Ю. Основные формы предпринимательства на землях Черноморского казачьего войска в конце XVIII – первой половине XIX века//Грамота. № 10. Ч. 2. 2017. С.158.

століття. Переважна більшість господарств представників чорноморського дворянства мала скотарський характер¹.

Із плином часу та стабілізацією військової та демографічної ситуації у регіоні у 40-вих роках ХІХ століття, розширення соціального розшарування у середовищі козацтва та виділення військової старшини у якості елітарного прошарку у козацькій корпорації, супроводжувались, де-факто розширенням й приватної власності на землю та ресурси у регіоні.

Правила земельного користування та організація Чорноморського війська регламентувались документом під назвою «Положення про Чорноморське козацьке військо» («Положение о Черноморском казачьем войске»), затверджене Миколою І у 1842 р. За ним військова ієрархія Чорноморського війська глибше інтегрувалась у встановлювану у регіоні військово-оборонну структуру - наказні отамани Чорноморського війська підпорядковувались командувачу військами Кавказької лінії та Головнокомандувачу Кавказьким корпусом,² земля та ресурси на правобережжі Кубані де-юре досі формально вважались «загальновійськовою власністю», цей документ уперше офіційно задекларував наявні соціально-економічні відмінності між представниками військової ієрархії, згідно із якими рядовий козак мав можливість на придбання в «користування» 30 десятин військової землі, штаб-офіцер – 400 десятин, генерал – 1500 десятин тощо³.

Згідно із цим документом, також козаки на правобережжі Кубані мали виключне право на вільну торгівлю та участь у комерційних спільнотах – участь у останній також надавала юридичне звільнення від військової служби, але мали сплачувати додатковий податок у вигляді 57 карбованців щорічно

---

¹ Петров В. И. Изучение состава населения Кубанской области во второй половине XIX- начале XX в... С. 236.

² Рассказов Л.П. Кубанское казачество: историко-правовое расследование... С. 618.

³ Федина И. М. Нормативно-правовая регуляция земельных отношений у кубанских казаков в XIX веке // Исторический журнал: научные исследования. № 6. 2020. С. 136.

упродовж періоду, еквівалентному періоду ведення служби. Відповідно, торгівельна та підприємницька діяльність, фактично, ставали привілеями козацької старшини¹.

Попри те, що від кінця XVIII століття на регіон, як й на решту територій імперій поширювались кріпацтво, а від 1802 р. представники козацьких військо почали отримувати статус дворян, що передбачало можливість створення крупних дворянських земельних господарств із кріпацькою працею в основі, проте до середини XIX ст. козацьке дворянство у регіоні так і не набуло поміщицького характеру - станом на 1852 р. у регіоні розташування Чорноморського війська серед основної маси населення було 1374 кріпаки. На господарствах старшин, власних дворах, хуторах та млинах працювали переважно їхні родичі та вільнонаймані представники із середовища менш забезпеченого козацтва².

Відсутність великих господарств із кріпаками у якості робочої сили може пояснюватись як майже повною відсутністю невійськового населення у регіоні, який до середини XIX століття виконував роль військового прикордоння, де більшість його колонізаторів вважалась представниками «вільного» козацького стану, у якому продовжувала декларуватись індивідуальна свобода, рівність й солідарність усіх представників війська, так і через юридично «тимчасовий» характер земельної власності представників військової ієрархії.

У будь якому випадку, напередодні формування чіткої адміністративної структури у регіоні у контексті Кавказької війни, соціальна структура правобережжя Кубані була представлена представниками Чорноморського козацького війська, у середовищі якого, фактично відбувались процеси

---

¹ Коваленко В.В. Самоуправление и экономическая жизнь кубанской станицы в конце XVIII - начале XX вв... С. 31.

² Петров В. И. Изучение состава населения Кубанской области во второй половине XIX- начале XX в... С. 235

соціального розшарування та відокремлення заможного титулованого козацтва від решти козацьких військовозобов'язаних мас.

1.2. Виміри української ідентичності у культурі Кубані у першій половині XIX століття

Однією із найдавніших яскравих згадок про території Чорноморського війська у якості частини території, на якій спостерігаються певні спільні культурні риси, у якості одного регіону під назвою «Україна» є прокламація до чорноморського козацтва, авторства Міхала Чайковського, аристократа, вихідця із території, що входили до складу Речі Посполитої та активно антиросійського політичного діяча, укладений близько 1848 р. у зв'язку із розгортанням революційних подій із сусідній із Росією монархії Габсбургів. Звернення до чорноморського війська могло бути виправдане, зокрема стратегічно важливим географічним розташуванням регіону його розселення, нестабільністю безпосередньо російської адміністрації, унаслідок чого, принаймні до середини XIX століття чорноморське військо формально зберігало елементи автономного врядування.

Прокламація, написана мовою, наближеною до розмовних українських діалектів, апелює до всіх представників чорноморського війська, прагнучи подолати попередні тенденції до соціального розшарування, заявляє про «спадковість» Чорноморського війська від Війська Запорозького та Гетьманату, яку представники першого «забули» через «Московського неволю», закликаючи підтримувати повстання річпосполитської шляхти, заявляючи, що воно принесе «свободу й вільність, по вік віків не буди ні панщини, не підданства...» та бігти «... на Москаля в помоч Польщі, в помоч Україні»¹.

Використовуючи у тексті український народний діалект, Чайковський прагнув, у першу чергу, апелювати до тенденцій «запорозької старовини», у

---

¹ Білий Д. Українці Кубані в 1793-1921 роках... С. 236.

якості прийому, використання якого у риторичі могло би допомогти діячу мобілізувати представників чорноморської старшини до боротьби. Фактично, у цьому документі ним було використано відповідний підхід та спробу викликання «козацького патріотизму» із політичної мети – організації збройного конфлікту у цьому стратегічно важливому регіоні, із метою подальшої перспективи реалізації проекту «відновлення» Речі Посполитої у якості демократичної «християнської» республіки.

Попри ці заходи та спостереження тогочасних політиків щодо перспектив поширення у регіоні настроїв, сприятливих для бунту, зокрема через умови війни, невідомо чи поширення цієї прокламації дійсно стало подією, що відіграла певну роль у історії регіону у першій половині ХІХ століття.

Враховуючи динамічні зміни у соціальній структурі регіону, включно із початком соціального розмежування чорноморського козацтва в умовах Кавказької війни, у культурному плані яскраві зміни проявлялись у такі складовій культурного середовища регіону, як оформлення системи навчально-виховних заходів та відповідних закладів, що могли надавати необхідні послуги.

На момент початку ХІХ століття для переважної більшості мас чорноморського козацького війська, майже виключно аграрного середовища, просування заходів із поширення знань, навичок та вихання відбувалось через форми так званої «іррегулярної домашньої освіти» й, переважно, полягали у найманні родиною задля надання дітям базових навичок із читання, письма та лічби послуг представника станичного православного кліру, освічених родичів чи представників війська узагалі¹. Варто зауважити, що подібна ситуація залишалась на момент початку ХІХ століття характерною для Російської імперії у загалі, для якої, на зазначений період були властивими

---

¹ Штурба В. А. Развитие образования на Кубани в 1793-1863 гг. и влияние на него культурных традиций Запорожской Сечи//Историческая и социально-образовательная мысль. № 1-2. 2011. С. 95.

відсутність єдиної державної системи організації мережі навчальних закладів, навчальних програм та баз наукових досліджень узагалі, що на регіоні правобережжя Кубані, зважаючи на його прикордонне становище відобразилось виразно¹. У окремих випадках, із метою надання своїм дітям більшої кваліфікації та більш широких перспектив до отримання керівних посад у військовому уряді Чорноморського війська діти із родин вищих представників військової ієрархії мали можливість отримувати освіту у середніх та вищих навчальних закладах інших регіонів Імперії. Одним із яких, переважно, був Харківський імператорський університет, який від січня 1803р. за імператорським указом «Об учрежднии учебных округов...» виконував роль центру окремої «навальної округи», кордону, у межах якого керівництво відповідного навчального закладу та сформований на його базу учительський комітет на чолі із попечителем мали набути повноважень із репрезентації навчальних закладів у межах округу: гімназіями, повітовими та парафіяльними училищами, відповідати за їх керівництво, здійснювати заходи із відкриття нових навчальних закладів, їх розташування, кадрове, фінансове забезпечення².

На території війська, власне, у першій половині ХІХ століття спостерігались спроби створення місцевої системи початкової та вищої освіти для представників козацтва, санкціоновані державою через керівництво Харківської навчальної округи, яка, переважно, була зацікавлена у виробленні більш чіткої системи створення освічених кадрів та формального забезпечення державного контролю над цією сферою культурного життя регіону.

Першим відомим офіційним закладом освіти на землях Чорноморського війська стала відкрита у 1803 р. у Катеринодарі школа церковнослов'янської грамоти, реформована у 1806 р. відкриття військового училища

---

¹ Яковлев. В. И. Реформы российского образования и Академии в XIX веке//Вестник Пермского университета. № 3. 2019. С. 98.

² Шандра В.С. Навчальні округи [Електронний ресурс]//Енциклопедія історії України. 2010. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Navchalni_okruhy (Останнє відвідування: 13.05.2023)

супроводжувалось розпорядженням, що офіційно забороняло козакам займати державні посади та брати участь у військовому уряді без відповідного атестату. Відтоді до 1820 р. на території земель війська відбувалась спроба відкриття щонайменше шести подібних навчальних закладів у низці станиць регіону, відкриття яких було спонсоровано майже виключно із ресурсів військового уряду, власних коштів протоієрея Чорноморського війська та основного ініціатора розвитку освіти у регіоні К. Росинського та пожертв представників чорноморського старшинства – суми на утримання навчальних закладів регіону, що призначались по навчальному округу поступали невчасно та не покривали усі потреби регіону¹.

Після смерті К. Росинського у 1825 р., станом на кінець 1820-тих рр. система середньої освіти без постійної підтримки та пожертв почала входити у занепад. Фінансовий тиск із боку керівництва Харківського навчального округу, що вимагав від військової адміністрації у 1828 р. асигнації у 7 тис. карбованців, призвели до ліквідації низки відкритих попередньо навчальних закладів. У зв'язку із цим такі заклади за указом міністру народної освіти у листопаді 1829 р. були оголошені «шкідливими» й такими, які підлягали закриттю. У свою чергу у межах земель Чорноморського війська оголошувались будь які «приватні» школи. Унаслідок того до середини ХІХ століття більшість навчальних закладах початкової та середньої освіти були закриті, єдиним із тих, які продовжували функціонувати була Катеринодарська гімназія, для становища якого на цей період був характерним брак кадрів та нерегулярне відвідування занять учнями, демонстрація «слабкого» рівню знань із тої програми, засвоєння якої передбачалось².

Через те, що територія Чорноморського війська станом на 1830-ті роки продовжувала перебувати під порядкуванням Харківської освітньої округи, а Училищному комітету Харківського університету підпорядкувались усі

---

¹ Штурба В. А. Развитие образования на Кубани в 1793-1863 гг...С. 95.

² Там само. С. 98.

навчальні заклади на землях Чорноморського війська, представники місцевої еліти, які мали достатньо ресурсів для забезпечення освіти власним дітям продовжували відправляти їх на навчання до навальних закладів на інших територіях Імперії як для здобуття початкової та середньої, так й вищої освіти. Одним із таких центрів, відповідно, став Харків, зокрема, що призвело до початку появи у низки навчальних закладах міста власних «чорноморських гуртків»¹.

Формування у низці навчальних закладів Харкова на початку XIX століття «громад» чорноморської старшини надавало доступ останнім долучитись до тогочасних наукових тенденцій, зокрема, до поширеного у першій половині XIX століття у Російській імперії процесу розвитку етнографії серед представників місцевих еліт². Значним чином доклався до розвитку етнографічних досліджень у регіоні Яків Кухаренко, у 1846 р. полковник, у 1853 р. генерал майор та виконувач обов'язків отаману Чорноморського козацького війська у 1852-1855 роках³.

Попри те, що Я. Кухаренко особисто не навчався поза межами регіону, він неодноразово перебував у Харкові та Петербурзі по службових потребах та, зокрема у першому, підтримував зв'язки із місцевим студентством-вихідцями із земель Чорноморського війська. У 1830-40-х рр. саме Я. Кухаренко став одним із перших етнографів на території Кубані, працюючи під впливами науковців-етнографів при Харківському університеті О. Корсуні А. Метлинському, І. Срезневському та Харківської школою романтиків: М. Костомаровим, К. Семеновським, А. Метлинським тощо⁴. У 1841 р. Кухаренко розпочав тривалу дружбу та контакти із Т. Шевченком, які із перервами тривали до смерті першого у 1862 р⁵.

¹ Білий Д. Українці Кубані в 1793-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей... С. 254.

² Там само. С. 255.

³ Чумаченко В.К. Кухаренко Я.Г.//Енциклопедія історії України. 2008. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kuharenko_Ya (Останнє відвідування: 13.04.2023)

⁴ Білий Д. Українці Кубані в 1793-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей... С. 257.

⁵ Васильєв І.Ю. Украинский национализм, украинизация и украинское культурное движение на Кубани (вторая половина XIX- начало XXI века). 2014. М. С. 43.

Більша частина написаних особисто Я. Кухаренком історичних та художніх робіт, яка укладалась упродовж 1840-х рр. і була заснована на зібраних ними етнографічних матеріалах не була опублікована до останніх років його життя чи уже після його смерті. Так його перший історичний нарис, «Историческія записки о войскѣ черноморскомъ», укладені у 1836 р. було опубліковано у 1887 р. у часописі «Киевская старина». Драму Я. Кухаренка, «Чорноморський побит на Кубані між 1794–1796 роками», написану на місцевому розмовному українському діалекті та присвячену романтизації та популяризації етнографічних атрибутів, властивих для чорноморського козацтва було видано вперше лише у 1861 р. у часописі «Основа». У 1861-1862 рр. публікуються такі його художні та наукові етнографічні твори, які були укладені у 1840-х рр. роках як «Вороний кінь», «Пластуні», «Вівці і чабани в Чорноморії» тощо. За життя Кухаренка копії написаних ним та представниками його найближчого оточення роботи, написані українською мовою поширювались переважно індивідуально¹.

Зв'язки із представниками українського руху, що формувався у Києві, Харкові тощо та представниками Кирило-Мефодіївського братства у 1840-х рр. не вплинули на військову кар'єру Я. Кухаренка та його діяльність². Основний пласт його робіт була написано у період після завершення виконання обов'язків наказного отамана Чорноморського козацького війська у 1855 р. та перед призначення його державою на посаду наказного отамана Чорноморського війська у 1861 р., будучи офіційно призначеним на цю посаду у якості останнього наказного отамана Чорноморського війська у 1861 р., на начальника Нижньокубанської кордонної лінії, які він утримував до своєї загибелі після виконання рейду на території гірських угруповань Черкесії. під час виконання рейду виконуючи завдання із організації рейдів проти місцевого населення правобережжя Кубані та колонізації регіону. Політичні та національні концепції, культурні вимоги та ідеали, які висували ранні

---

¹ Васильев И.Ю. Украинский национализм, украинизация и украинское культурное движение... С. 43.

² Там само. С. 43.

представники українського руху у 1840-х рр., зокрема Кирило-Мефодіївське братство, із членами якого підтримував особисті зв'язки Я. Кухаренко не знайшли свого відбиття у його діяльності.

Неформальне угруповання прихильників етнографії та збирання фольклору місцевими діалектами, яке утворилось навколо Я. Кухаренко складалось переважно із його найближчого оточення, інших представників чорноморського старшинства, що мали статус дворян, зокрема поети Д. Дмитриєнко-Бут та І. Подушка у своїй діяльності, як й сам Я. Кухаренко у вищезгаданих роботах притримувались через використання атрибутики етнічного характеру тенденцій «запорозької козацької ностальгії», зосереджуючись у своїх роботах на глорифікації історії запорозького козацтва, його зв'язків із Чорноморським військом та асоціацією між історичною ворожнечею між Запорозьким козацтвом та Кримським Ханством та конфліктами між Чорноморським військом та племенами Черкесії, у яких перші виставляються у якості захисників православного християнства¹.

Попри глорифікацію Запорожжя у якості «предка» Чорноморського війська та вираження жалю по «втраті вольностей», опозиційності у творах Я. Головацького та його оточення не спостерігається. Так само характер української мови та українськомовної культури узагалі, їх відносин із іншими групами та культурами узагалі у роботах не підіймався, за виключенням окремих фрагментів у текстах збережених робіт, зокрема «Чорноморського побуту», в якому один із персонажів засуджує висловлює невдоволення використання терміну «етнічного» характеру «хахли» щодо українськомовного населення земель Чорноморського війська із боку «московських панів»².

¹ Хоружая С.В., Салчинкина А. Р. Архетипические основы антиномии «Свой-чужой» в годы Кавказской войны. 2016.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/arhetipicheskie-osnovy-antinomii-svoy-chuzhoy-v-gody-kavkazskoy-voyny/viewer> (Останнє звернення: 02.03. 2023)

² Кухаренко Я. Г. Чорноморський побит//Українська драматургія першої половини XIX ст. Маловідомі п'єси./Ізброник. URL: <http://litopys.org.ua/dramukr/dram07.htm> (Останнє звернення: 21.02.2023)

Звернення до українськомовного простору у регіоні у середині ХІХ століття також відобразилось у діяльності етнографа та історика І. Д. Попко, вихідця із родини представників православного кліру, що, розпочавши військову службу у 1840 р. після здобуття неповної освіти у Московській духовній академії, розпочав свою наукову діяльність, першим плодом якої стала робота «Статистичний опис Чорноморського війська» («Статистическое описание Черноморского войска»). До 1848 р. І. Попко обійняв посаду керівника канцелярії військового уряду¹. Етнографічна та історична діяльність І. Попка розвивалась під особистим знайомством із Я. Кухаренком, із яким був особисто знайомий під час служби у загоні під його командуванням². Результатом соціологічних та історичних досліджень І. Попко упродовж наступного десятиліття стала публікація у петербурзькій друкарні останнього у 1858 р. було опубліковано два томи роботи, надрукованої у типографії П. Куліша, під назвою «Черноморские казаки в их военном и гражданском быту».

Ця робота є однією із найбільш ранніх відомих робіт наукового характеру, у яких відбувається спроба дослідження історії регіону земель Чорноморського війська, їх географії, структури їх керівництва, структури та ієрархії війська, соціальних груп, із яких вони складалось та властивих йому культурних рис, які інтерпретувались, через «етнографічну» призму.

Зокрема ній було подано уявлення про Чорноморське військо у якості організації, що є «спадковою» по відношенню до Війська Запорозького з одного боку, а представники якої за такими рисами як «мова», «норови», «вірування», збереження елементів структури та військової ієрархії Війська Запорозького є приналежними до групи «етнічного» характеру, щодо якої автор у роботі вживає рівнозначно такі поняття як «українська» та «малоросійська», узагальнюючи свої уявлення про суспільство Чорноморського війська як: «Черноморцы говорят малороссийским языком,

---

¹ Петренко С.Ж, Попко Иван Діомидович//Енциклопедія історії України [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Popko_I (Останнє звернення: 15.05.2023)

² Білий Д. Українці Кубані в 1793-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей... С. 267.

хорошо сохранившимся. На столько же сохранились... черты малороссийской народности в нравах, обычаях, поверьях, в быту домашнем и общественном... -все напоминает вам на этой далекой кавказской Украине гетманскую Украину Наливайка и Хмельницкого»¹ - таким чином створюючи уявлення про землі правобережжя Кубані як складову одного «етнічного» простору, до якого, зокрема, входять території земель Війська Запорозького та Гетьманату.

Робота І. Попко, присвячена спадкоємцю престолу Російської імперії великому князі Миколі Олександровичу, що офіційно поширювалась отримала у межах держави, через сприяння М. Костомарова призвела до зросту авторитету науковця, отримання ним у 1858 Демидовської премії Петербурзької академії наук². У наступні десятиліття ця робота залишалась однією із найбільш авторитетних у межах держави та східноєвропейського регіону з історії Кубані узагалі, так й, зокрема, з дослідження українськомовного культурного простору та складових життя соціальних груп у його межах, надавши автору, згідно зі спогадами М. Грушевського³, неформального статусу «українофіла» у колах прихильників розвитку українськомовної культури у другій половині століття.

У першій половині та середині ХІХ ст., під час процесів первинної інтеграції території Кубанської області до складу Російської імперії регіон перебував у стані перманентної політичної, адміністративної та демографічної нестабільності, спричиненою тривалим антагонізмом між державою та місцевим населенням. Цей регіон-фронтір став об'єктом колонізації із боку різноманітних козацьких військ, які були переміщені у цей регіон із колишніх прикордонних земель Росії, основним із яких було переселене з-за р. Південний Буг Чорноморське військо. В умовах Кавказької війни

¹ Попко И.Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту: очерки края, общества, вооруженной силы и службы: в семнадцати рассказах, с эпилогом, картою и рисунками с натуры. Т. 1. СПб. 1858. С. 35.

² Петренко С.Ж., Попко Іван Діомидович//Енциклопедія історії України... URL: http://www.history.org.ua/?termin=Popko_I (Останнє звернення: 15.05.2023)

³ Грушевський М.С. Спомини (1)./ М. Грушевський. Передм. Шевченко Ф./Київ: Щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України та Київської пистменницької організації. Київ. 1988. №9. С. 137.

представники Чорноморського війська складало собою основу населення краю, на який спиралась російська держава, підпорядковуючи традиційну козацьку військову ієрархію своїм інтересам.

Нестабільний, малозаселений і прикордонний край Чорноморського війська у сфері освіти та культури залишався без державного фінансування – місцеві заклади освіти, що підпорядкувались Харківському університету мусили бути забезпечені за рахунок підтримки представників місцевої козацької старшини у окремі. Значна частина козацької старшини та кліру влаштовували на навчання своїх дітей поза межі регіону – переважно у Харкові чи Петербурзі, у той час як більшість представників козацької маси залишалась без повноцінної освіти, надаючи перевагу «приватному навчанню» базовій грамоті. Інтеграція представників регіону – освічених у Харкові чи Петербурзі представників козацької еліти відбувалась майже виключно на етнографічному рівні та орієнтувалась на романтизацію «козацької старовини» регіону та зв'язками Чорноморського війська із Військом Запорозьким.

Сформовані представниками українського руху у 40-вих роках ХІХ ст., зокрема Кирило-Мефодіївським братством політичні концепції про перспективи розвитку Російської імперії та місця у ньому майбутньої держави України не знайшли своє відбиття у діяльності чорноморців, оскільки, зокрема, вони суперечили би класовим інтересам козацької старшини, що могла отримати привілеї від служби російській монархії та прагнула збереження статусу-кво, попри художню романтизацію історичного минулого козацтва, зокрема, на території сучасної України.

2. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО РУХУ НА КУБАНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

2.1. Розвиток соціальних груп в регіоні у другій половині ХІХ століття

На заключному етапі Кавказької війни наприкінці 1850-тих років та на початку 1860-тих розпочинається процес безпосередньо інтеграції регіону Кубані до складу Російської імперії, створення відповідного адміністративно-територіального розподілу, що безпосередньо торкнулось організації життя, побуту та економічної ситуації суспільства, що проживало у регіоні, зокрема Чорноморського козацтва та інших козацьких військ, наближених до останнього. У свою чергу цей процес супроводжувався низкою крупних соціальних та економічних реформ загальноімперського характеру.

Після розгрому Кавказького Імамату та низки інших крупних місцевих держав та груп на південь від Кубані та на північному Кавказі розпочались процеси безпосереднього включення цих територій до складу Російської імперії. Ці процеси супроводжувались прямими тривалими конфліктами та антагонізмом по відношенню до місцевого населення, яке переважно, сповідувало іслам та розмовляло тюркськими мовами, після тривалих конфліктів сприймалось представниками суспільства Росії у якості «чужого»¹, як й навпаки, спонукаючи до розвитку явища мусульманського мухаджирства із територій Росії у межі Османської імперії. Спроби насильницького масового вивезення місцевого населення спостерігались від 1859 р. та тривали до 1865 р., коли у межі Османської імперії було депортовано близько 440 тисяч осіб².

Зважаючи на переміщення місцевого населення, економічну деградацію регіону та потребу у його заселенні, за Найвищим законом від 08.02.1860 р. на

---

¹ Тлячев А.А. Проблема переселения западных адыгов-мухаджиров в османскую империю во второй половине XIX века // Вестник Армавирского Государственного педагогического университета. №1. 2019. С. 128.

² Узлов Ю. А. Особенности колониальной политики России на Северном Кавказе // Теория и практика общественного развития. № 3. 2011. С. 290.

території правого флангу Кавказької лінії, до межі якої також входили й території розселення Чорноморського війська на правобережжі Кубані та частина регіону Черкесії на південь від р. Кубані було проголошено утворення адміністративної одиниці, Кубанської області¹. Адміністративним центром якої ставав Катеринодар, у якому розташовувався військовий уряд чорноморського війська на ту мить. Відповідно, за тим же документом Чорноморське козацьке військо, до складу якого на ту мить входило близько 176 тис. осіб було реформовано на Кубанське козацьке військо, до складу його було долучено частину бригад Кавказького лінійного козацтва у складі 269 тисяч осіб².

Проголошення утворення на місці розташування козацького війська нової адміністративно-територіальної одиниці супроводжувались процесами формально ліквідації місцевого автономного характеру регіону, у якому попередньо домінували елементи місцевої військової організації, у якому формально зберігались традиції «запорозької козацької вольності» та його заміну на більш регулярну цивільну адміністрацію.

Згідно із цим положенням обов'язки наказного отамана переходили під керівництво посади командувача військами області, який мав підпорядкуватись цивільній адміністрації, на чолі якої стояв начальник Кубанської області, проте фактично обидві ці посади займала одна й та сама особа, допоки формально у 1869 р. посаду командувача війська області не було ліквідовано. Особи, що виконували повноваження на цих посадах відтоді переважно були некозацького походження та призначались державою³.

Зміни у фактичній організації регіону супроводжувались й заходами із змінами демографічного характеру. Згідно із первинними планами, висунутими наприкінці 1860 командувачем війська М. І. Євдокимовим, до

---

¹ Малукало А.Н. Кубанское казачье войско в 1860-1914 гг. Краснодар. 2003//cossackdom.org. URL: <http://cossackdom.com/book/bookkuban.html> (Останнє звернення: 02.05.2023)

² Там само.

³ Там само.

1865 р. пропонувалось переселити на південь від р. Кубань близько 3600 родин із правобережжя Кубані, а на їх місця мали бути заселені державні селяни із решти територій Російської імперії¹.

Ці заходи: утворення Кубанської області та Кубанського війська, формальна ліквідація автономного статусу та попереднього статусу посади отамана, «змішання» представників козацьких військ та їх подальші перспективи щодо виселення із зайнятих у попередні десятиліття території викликали спротив у частини суспільства козацьких військ, зокрема у середовищі Чорноморських старшин.

У реакції на це, частина чорноморського дворянства, на чолі із низкою старшин як С. Шарап, Н. Кам'янський, О. Котляревський, прагнучи зберегти власний попередній статус, земельні володіння та елементи попереднього автономного врядування у регіоні заявляли, що вимагають уточнення деталей переселення та збереження попереднього автономного врядування війська у якості окремої одиниці. У свою чергу у травні 1861 р. частина чорноморського старшинства, налаштована опозиційно до ідей переселення за р. Кубань висунула власний проект, який передбачав відкладення переселення, проводити його виключно із ініціативи самих представників козацтва та станиць, повернення назви «Чорноморського козацького війська» із відокремленням від нього бригад лінійного та інших козацьких військ².

Фактично уряду та чорноморському старшинству вдалось досягти певного компромісу, згідно із оприлюдненим у серпні 1862 р. рескриптом, за яким переселенню на лівобережжя Кубані мали підлягати козаки за рескриптом станичних громад за принципом жеребкування чи добровільно³. Вимоги про відновлення попереднього статусу Чорноморського козацького війська не були реалізовані, проте чорноморського старшинству

---

¹ 7Скибицкая И. М. Проблемы русской колонизации Закубанья на заключительном этапе Кавказской войны (1860-1864 годы)//Культурная жизнь Юга России. №1. 2010. С. 61.

² Білий Д. Українці Кубані в 1793-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей... С. 310.

³ Білий Д. Українці Кубані в 1793-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей... С. 313.

гарантувалось збереження попередніх договорів, які закріплювали їхні земельні володіння у їхній власності та власності їхніх родин.

Процеси переселення козацтва за Кубань тривали від 1862 до 1865 рр., переселенцям, задля створення додаткового стимулу для колонізації регіону, згідно із Положення за 10 травня 1862 р. гарантувались права на «приватну, вічну та спадкову» власність на ділянки землі із загальновійськового фонду на «Закубанні» для родин представників війська, що з власної волі погодяться на переселення¹.

Стимулювання переселення за Кубань, зокрема, відбувалось за рахунок того, що упродовж 1861-1865 рр. фактично юридичне обмеження на вступ до Кубанського козацького війська, відповідно, до військового землевласницького стану представниками інших станів держави не існувало. Цей процес було припинено тільки указом «Про призупинення зарахування до Кубанського війська осіб усіх станів» за травень 1865 року². Обмеження на вступ до військового стану у цей період, зокрема, зумовлювались остаточним закінченням Кавказької війни та соціальними реформами, що могли зумовити хаотичність руху на території провінції та «роздування» козацького стану за рахунок великої кількості осіб, що прагнули вступити до нього, шукаючи економічно вигідних умов.

Цей фактор зіграв ефективну роль, сприявши утворенню на півдні області до 1865 р. близька 80 станиць, заснованих, переважно, колишніми селянами, зарахованими до Кубанського війська – переселенцями і інших регіонів імперії та представниками Кубанського війська, що проживали на правобережжі р. Кубань. Попри це, правобережжя Кубані залишалось бути регіоном більш засвоєним та густозаселеним, порівняно із південними територіями.

---

¹ Бурькіна Л.В. Расширение военно-казачьей колонизации на Кавказской линии в 90-е г. XVIII - 60-е г. XIX в. // Вестник Адыгейского государственного университета. №2. 2006. С.

² Федина И. М. Нормативно-правовая регуляция земельных отношений у кубанских казаков в XIX веке // Исторический журнал: научные исследования. № 6. 2020. С.139.

Адміністративна організація регіону відбувалась упродовж другої половини 1860-тих років. У 1869 р. на території Кубанської області було утворено вісім локальних адміністративних одиниць, організація яких поєднувала як військові, так й цивільні функції – відділи, які, у свою чергу, ділились на станиці, представники громад яких обирались козаками. У 1884 р. станичні збори ліквідовувались, широкими повноваженнями наділялась особа станичного отамана, який прямо підпорядкувався отаманам відділів¹. Таким чином, у Кубанській області адміністративна цивільна організація продовжувала надавати перевагу представникам військового стану.

У 1896 р. низку відділів на півдні Кубанської області було де-юре проголошено утворення Чорноморської губернії, адміністративний поділ у якій не мав у собі елементів військової організації.

Наприкінці 1869 р. характер землеволодіння та господарської організації представників кубанського війська закріплювався Положенням «Про земельне упорядкування станиць...», яке установило, що характер власності на землю представників Кубанського війська на лівобережжя Кубані ділився на три категорії: власність станиць, громади яких регламентували поділ земельних паїв у індивідуальну власність козаків, на ділянки, отримувані nobilitованими козаками – офіцерами за виконанням військової служби, які мали можливість передавати свою землю у спадок та «запасні» землі².

Представники козацтва, що прагнули отримати nobilitацію досі, як й у попередній період мусили заробити його за рахунок військової кар'єри – більшість дворянства кубанського козацтва походила із офіцерства чорноморського війська та інших реформованих посад козацької старшини, місцеві дворяни так само були зобов'язані проходити військову службу, строки якої, згідно із рішенням комітету Військового крейвництва у 1872 р.

---

¹ Малукало А.Н. Кубанское казачье войско в 1860-1914 гг. Краснодар. 2003//cossackdom.org. URL: <http://cossackdom.com/book/bookkuban.html> (Останнє звернення: 02.05.2023)

² Т. само.

встановлювались на локальному рівні керівництвами відділів¹. Земельні ділянки надавались представникам вищого військового командування кубанців замість пенсійного забезпечення.

Процеси реформування організації військом, як й адміністративно-територіальних реформ, реформ земельної власності у козацтва закріплення його статусу у якості привілейованого землевласницького відбувались разом зі змінами обов'язків та повноважень представників нового козацького війська. Реформування військових повинностей кубанського козацтва, яке до 1870-тих років продовжувало регулюватись згідно із регламентами попередніх десятиліть, остаточно завершилось у 1870 р. згідно із положенням про військову повинність. Згідно із ним скасовувалась поголовна, загальна служба козаків, приналежність козаків від 19 років до служилого розряду визначалась жеребкуванням із подальшим проходженням 15 років стройової та 7 років внутрішньої служби. Кубанське козацьке військо переважно залишалось кавалерійським, розподілялось на десять кінних полків, які перебували у активній службі регулярно у мирний час. Під час проходження служби козаки мушили забезпечувати себе обмундируванням, а козаки неслужилого розряду мали сплачувати щорічно сплачувати відповідний податок. Із обов'язків служилої частини кубанського війська полягали переважно патрулі уздовж південного кордону, виставляння дивізії для Варшави, виконання внутрішньої поліційної служби².

Закінчення Кавказької війни та вплив до рядів козацтва представників невійськових станів призвели до скорочення земельних паїв, які могли належати представникам козацтва. Особливо відчутними ці скорочення були для колоністів лівобережжя Кубані, краю із переважно гірським рельєфом,

---

¹ Малукало А.Н. Кубанское казачье войско в 1860-1914 гг...

² Там само.

менш придатним для землеробського господарського засвоєння, ніж степові території правобережжя¹.

У свою чергу це починало призводити до зменшення реального соціально-економічного розмежування у середовищі козацтва – попри існування інституту дворянства загальне зменшення паїв військової землі та велика кількість нобілітованого офіцерства, зокрема на правобережжі Кубані, укупі із загальною обмеженістю козацького стану зробили дворян Кубанської області, фактично, мало відмінними від регулярних козаків, зокрема на цей фактор впливав зріст загальної кількості представників дворянства серед представників військової ієрархії Кубанського війська, яких на 1897 р. нараховувалось 8 185 осіб спадкових та 6 340 особистих дворян, що невблаганно призводило до скорочення земельних ділянок, що отримувались у користуванні представниками цієї групи в регіоні², що призводило до зросту тенденцій створення у середовищі козацтва у регіоні «однорідного» соціально-економічного становища.

Господарства як більшості козаків-станичників, так і дворян були екстенсивного типу, серед них переважало скотарство³. Фактично, у другій половині ХІХ століття кубанське козацтво формується у якості переважно обмеженого привілейованого стану, представники якого, попри ліквідацію попередньої автономії Чорноморського та решти козацьких військ регіону мали певні інструменти впливу на організацію управління на місцях – станицях та переважно залишались зайняті в аграрному секторі господарства.

У 1868 р. після указу про «Дозвіл російським підданам не військового стану селитись та купляти майно у землях козацьких військ» території Кубанського війська активно заселялись представниками невійськового

---

¹ Матющенко П. П. Переселения Крестьян в казачьи области Северного Кавказе в политике царизма конца ХІХ в. // Теория и практика общественного развития. № 12. 2013. С. 290.

² Петров В. И. Изучение состава населения Кубанской области во второй половине ХІХ- начале ХХ в... С. 237.

³ Косяшников С.А. Вклад иногороднего населения в развитие сельского хозяйства региона Верхней Кубани (вторая половина ХІХ – начало ХХ века)//Манускрипт. №13. 2020. С. 35.

населення імперії¹. За цим законом представники війська залишались єдиними фактичними землевласниками у регіоні, але невійськове населення, т.зв. «іногородні» мали можливості для її оренди, виконання певних повинностей на козацьких господарствах тощо. Попри це, на середину 1868 р. юридичне становище невійськового населення було змінено – «іногородні», згідно із законом «Про дозвіл особам невійськового стану купляти нерухому власність в козацьких землях» отримали можливість купляти земельну власність війська, як станичні, так й міські ділянки «у користування» на постійній основі, відповідні представники цієї групи отримували можливість також на розведення скоту та на вільну торгівлю у регіоні із умовою «постійного перебування» на придбаній ділянці². Переважно до цієї групи належали особи, що володіли достатнім капіталом, зокрема власники виробництв, заводів у решті території імперії³.

У свою чергу, оренда землі залишається упродовж другої половини ХІХ століття одним із найбільш прибуткових видів діяльності для представників Кубанського війська, так, згідно із даними Кубанського обласного правління, близько 16 тис. десятин загальновійськових, 392 тис. десятин суспільних та 223 тис. десятин паєвих козацьких земель перебували в оренді у представників невійськового населення, приносячи станицях Кубанської області щорічно близько 2 млн. карбованців, роблячи оренду військових земель у другій половині ХІХ століття однією із найбільш прибуткових видів діяльності для представників війська⁴.

Більшість «іногороднього населення» станом на середину ХІХ ст. представляла собою селян-колишніх кріпаків, переважно вихідців із Харківської, Полтавської, Курської губерній. Також менш значну частку серед

---

¹ Касьянов В.В. Петров В.И. Историко-демографическая характеристика аграрного населения Кубанской области второй половины XIX века // Историческая и социально-образовательная мысль. Т. 7 № 6, 2015. С. 45.

² Малукало А.Н. Кубанское казачье войско в 1860-1914 гг....

³ Там само.

⁴ Труханович А.П. Аренда казачьих общинных земель в Кубанской области в пореформенный период//Из дореволюционного прошлого кубанских казаков. Краснодар, 1993. С. 133.

цієї групи займали міщани, відставні солдати, ремісники тощо. Юридично невійськове населення підпорядкувались юрисдикції станичного суду та призначенням станичної адміністрації, хоча не мали можливість займати у останні керівних посад, як й користуватись більшістю послуг, що могли надаватись на місцях, зокрема послугами медицини, освіти, послугами фельдшера тощо¹. Статус представників невійськового населення, проте, можливо було змінити, зокрема за рахунок змішаних шлюбів, за рахунок приналежності чоловіка до військового стану, проте, подібні випадки у другій половині століття залишались поодинокими, складаючи на 1909 рік 3219 засвідчених актів укладання шлюбу².

Більшість іногороднього населення, близько 46% із усіх представників цієї групи в області на початок ХХ століття належала до категорії тих, які не мали можливості купляти території війська у «користування» - до групи «квартирантів», тобто таких, які проживали на господарствах, що належали станицям, окремим козакам чи багатим іногороднім³. Будучи обмеженими у доступі до аграрного господарства, значна частина іногороднього населення почала втягуватись у капіталістичне виробництва, представники останніх використовувались козаками у якості найманих робітників.

Станом на 1897 р. близько 12% козацьких господарств залучало до господарства найманих робітників, на той же період невійськове населення складало 81% серед населення регіону, зайнятого у ремісництві та 86% населення, зайнятого у торгівлі⁴. Через залучення цього людського ресурсу до кінця ХІХ століття на території Кубанської області основною галуззю господарства, яка орієнтувалась на ринок стало екстенсивне сільське

---

¹ Косяшников С.А. Правовое положение иногородних в казачьих станицах верхней Кубани (вторая половина ХІХ – начало ХХ вв.)//Вестник АГУ. № 1. 2020. С. 52.

² Малукало А.Н. Кубанское казачье войско в 1860-1914 гг...

³ Хейман Е.Е. Кубанская казачья станица и иногороднее крестьянство в начале ХХ в.// Теория и практика общественного развития. № 2. 2012. С. 179.

⁴ Малукало А.Н. Кубанское казачье войско в 1860-1914 гг...

господарство- у період між 1886 по 1897 р. з області щороку вивозилось близько 380 065 612 пудів усіх видів сільськогосподарської продукції¹.

Зріст конкурентноздатності господарств, у яких використовувалась наймана праця іногородніх, чи які перебували в «утриманні» представників невійськового населення, через розширення площі пашні, використання на низці господарств сучасного інструментарію², у 1880-тих рр. військове міністерство регіону розпочинає процеси впровадження низки адміністративних заходів, спрямованих переважно проти як місцевого невійськового населення, як і проти потенційного залучення переселенців й до їх потенційної інтеграції до економічного життя кубанських станиць.

Починаючи від 1883 р. актом військового міністерства було заборонено козакам продавати чи здавати у ренту нерухомість представникам невійськового населення без попередньої санкції станичних зборів, наступні акти надавали військовій адміністрації вилучати майно у боржників по ренті-іногородніх, руйнування незареєстрованих будівель, зведених представниками невійськового населення без додаткової санкції, а також обмежувалось право на випас крупного та дрібного скоту³. Окремі рішення також стосувались адміністративної організації регіону та його демографічному становищу, зокрема щодо проблеми «земельного голоду» козацьких господарств – так згідно із рішеннями Комісії з перевтілення управління Кавказькими козацькими війська у 1883 р. було висловлено проект із реформи положення 1868 р., що кульмінував прийняттям у березні 1888 р. закону, за яким проголошувалось підпорядкування усього невійськового

---

¹ Хасбулатов А.И. Экономические развитие Северного Кавказа во второй половине XIX века (торговля, банки и кредитные учреждения)//Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. 2013. №4. С. 50.

² Матющенко П.П. Аграрная политика царизма и иногороднее крестьянство Кубани и Терека в период контрреформ в России//Теория и практика общественного развития. № 21. 2014. С. 183

³ Косяшников С.А. Правовое положение иногородних в казачьих станицах верхней Кубани (вторая половина XIX – начало XX вв.)//Вестник АГУ. № 1. 2020. С.55.

населення козацьких станиць військовому відомству, юридично закріпивши переважання військової ієрархії у адміністративній структурі регіону¹.

Попри ці заходи, на кінець XIX століття іногороднє населення поступово відбувається зріст солідарності між частиною представників козацтва та іногородніх, випадки формування змішаних родин між представниками цих груп. Природній приріст населення, стимуляція переселення у регіон невійськового населення, зокрема через зріст попиту на найману працю у регіоні призводили до поступового зміщення демографічного характеру регіону у другій половині XIX- початку XX століття. На кінець XIX століття відсоток населення, яке не входило до військового стану прогресивно зростав від 17,8% у 1878 р. до 43,8% у 1880 р. та 56,8% на момент 1897 р.². У свою чергу відсоток населення, що належав до козацького стану у зазначений хронологічний відрізок, попри встановлення обмежень до переселення селян до регіону та розширення військової станової корпорації козаків через заключення змішаних шлюбів між козаками та жінками-представницями іногороднього населення, скорочувався³.

У загалі, згідно із переписами населення, які проводились у Російській імперії на 1897 р.. в Кубанській області проживала 1 918 881 особа. Переважна більшість населення регіону проживала у місцевості, яку можна охарактеризувати у якості сільської із аграрним сектором у якості переважаючої у економіці регіону. Тенденції до появи у регіоні зміст спостерігались із формально включення області до Ростовської залізниці у 1875 р., за якою до кінця XIX століття було зведено лінії Тихорецька-Катеринодар та Катеринодар-Новоросійськ, станичні центри уздовж яких у названий період, зокрема, задля обслуговування потреб залізничного

---

¹ Матющенко П.П. Аграрная политика царизма и иногороднее крестьянство Кубани и Терека в период контрреформ в России... С. 185.

² Матющенко П. П. Переселения Крестьян в казачьи области Северного Кавказе в политике царизма конца XIX в. // Теория и практика общественного развития. № 12. 2013. С. 293.

³ Малукало А.Н. Кубанское казачье войско в 1860-1914 гг...

сполучення поступово розширялись у названий період та упродовж наступних десятиліть.

Згідно із даними перепису 1897 р., який включав дані про поширення у області рідних мов та діалектів у імперії, близько 47,4% від усього населення області, тобто близько 909 тис. осіб розмовляло «малоросійським наріччям російської мови»¹. Носії цього наріччя, згідно із даними цього перепису переважали на історичній «Чорноморії» - на правобережжі Кубані – у Сійському відділку, де воно складало 73,9% населення, Темрюцького відділку, де воно складало 75,2%, Катеринодарському відділку, де воно складало 51,8% населення. Південніше від р. Кубані поступово носії «малоруського наріччя» поступово складало меншість. У Чорноморській губернії носії цього «наріччя» складала меншість, значний відсоток вони складають на цей період у Туапсинському повіті – 24%².

2.2. Українськомовна культура та розвиток «української» ідентичності в Кубані у другій половині XIX ст.

Розвиток «українського» аспекту ідентичності представників чорноморців у Кубанському війську у другій половині XIX століття відбувався, зокрема, у реакції на зміни соціально-економічного характеру та на реформи організації війська у середині XIX століття.

Як було вище зауважено, ліквідація Чорноморського війська, його структурна реорганізація, включення до рядів нової військової одиниці – Кубанського війська представників інших козацьких військ імперії причинили часткову реакцію у середовищі колишніх чорноморців, яка відбивалась на різних рівнях їх військової ієрархії. Відповідно, у різних прошарках війська у цей період відбувались різні ступені асоціації «своїх» у якості окремого

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Под ред. Н.А. Тройницкого. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи население, произведенной 28 января 1897 года. СПб., 1905/ Демоскоп Weekly [Електронний ресурс]. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php?reg=100 (Останнє звернення: 02.05.2023)

² Мови та релігії у повітсах Російської імперії//Datatowel.in.ua Демографія, економіка, електоральна географія України. URL: <https://datatowel.in.ua/pop-composition/languages-census-1897> (Останнє відвідування: 02.05.2023)

«народу» й, відповідно, представників інших козацьких військ у якості «чужих».

Частина представників чорноморського старшинства на початку 1860-тих років, висуваючи ноти протесту щодо ліквідації Чорноморського війська та заходів переселення за Кубань, із метою збереження елементів попередньої автономної організації війська, у своїй риторичі звертали увагу на «етнічну» аргументацію. Так згадка про представників чорноморського війська у якості «нашого народу», «єдиноплемінного» із військом Запорозьким та населенням Чернігівської та Полтавської губерній, із яким вони мають спільні «мову», «звичай, «вдачі», «вірування» тощо зустрічається у відозві осавула А. Головатого до чорноморського старшинства щодо заклику до протесту проти ліквідації війська та його переселення у травні 1861 р.¹

У документі використовується риторика ксенофобського характеру, у ньому художніми прийомами викладено «заклик» до спротиву проти «злиття» із «народом, який немає нічого власного, який не має власного коріння», використовуючи такі й подібні тези на означення лінійного козацького війська задля пробудження більш інтенсивних «патріотичних» почуттів у середовищі старшинства. Подібні тези зустрічаються у низці інших звернень до чорноморського старшинства, зокрема полковник О. Рашпиль заявляв, що у них «...відняли дороге нам ім'я Чорноморців», прагнуть «вигнати» із їхньої землі², та у петиції до Олександра II, складеного низкою представників вищого чорноморського старшинства, за яким ім'я «Чорноморців» й необхідність його збереження пояснювалась асоціацією із «..звитягами предків наших на водах Чорного моря..», наголошуючи на свою ідентифікацією із запорозьким козацтвом³.

---

¹ Білий Д. Українці Кубані в 1793-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей... С. 304.

² Там само. С. 309-310.

³ Там само. С. 311.

«Етнічна» риторика, у відношенні до політики уряду та до решти козацьких військ також спостерігалась на індивідуальному рівні, на якому частіше за усе представники чорноморського старшинства могли відгукуватись про «не-чорноморців» у якості «москалів», відокремлюючи їх таких чином у групу «чужих», чужого «народу»¹. Зі зростом напруги та невдоволення серед частини чорноморського козацтва у 1861 р., напередодні досягнення компромісу та початку переселення частина чорноморського козацтва за Кубань, відомі свідчення анекдотичного характеру про випадок, що відбувся у період відвідування Олександром II Катеринодару. Згідно із цими переповіданням, під час переправи поромом через пр. Понуру «жінка-чорноморка... гучно сказала «Ач, тим воно в світі і правди нема, що цар з москалів!»², який можна назвати ілюстративним щодо тенденцій, які спостерігались у середовищі чорноморського війська, зокрема чорноморських «низів» у цей період.

Проте на даному етапі розвиток цієї дихотомії між «чужими» та «своїми» такого характеру не розвинулося після знаходження компромісу та реалізацію переселення козацтва за Кубань. Збереження ксенофобського ставлення щодо представників місцевого населення за мовною й релігійною характеристикою на середину ХІХ століття залишалось більш значним, порівняно із відповідним ставленням до інших козацьких військ, які «змішувались» із чорноморцями.

Із закінченням Кавказької війни, виселення переважної більшості місцевого мусульманського населення гірських районів Закубання та соціально-економічними трансформаціями у середовищі Кубанського козацтва перехід дихотомії «свій-чужий» та відповідна «етнізація» відносин перейшла у сферу соціальної та економічної напруги – у відносини між

---

¹ Венюков М. И. К истории заселения Западного Кавказа (1861–1863). Русская старина. СПб., 1878. № 6. С. 253.

² Короленко П. П. Переселение казаков за Кубань в 1861 г. // Кубанский сборник на 1911 год: Труды Кубан. обл. статист. Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1911. Т. 16. С. 360.

козацьким та невійськовим населенням регіону, кількість якого прогресивно зростала у другій половині XIX століття.

Попри заходи чорноморського старшинства, окремий статус Чорноморського війська було ліквідовано, під час утворення Кубанського війська до нього було долучено низку бригад лінійного козацького війська. Попередні тенденції у негативному ставленні колишніх чорноморців до представників цих козацьких військ у якості групи «чужих», «іншого народу» надалі спостерігались й після з'єднання цих груп у одну адміністративну одиницю.

Зважаючи на те, що проекти із масового переселення колишніх «чорноморців» та «лінійців», які пропонувались у 1860 р. не були реалізовані, відповідно як й плани щодо «змішання» козацьких мас. Зважаючи на тенденції до ізоляції козацьких станиць, безпосередні контакти між представників колишнього Чорноморського та Лінійного козацького військ залишались переважно обмеженими. Контакти між цими групами та, відповідно, розвиток певних «етнічних» ідентичностей виникали між цими групами в умовах навчання їх представників у навчальних закладах регіону.

Так, перебуваючи у цьому навчальному закладі та решті подібних закладів регіону, для представників певних регіонів розташування військ було властиве формування угруповань за регіоном походження, між якими відбувались певні «зіткнення» різного ступеня інтенсивності – переважно зі «зіткнення» у навчальних закладах стосувались лише «розподілення» історичних персонажів у якості «своїх-чужих» та формування навколо себе відповідного багажу етнічної атрибутики та символіки. Так Л. Тмуторканський, представник чорноморської старшини та публіцист початку XX ст. зазначав, що станом на 70-ті рр. XIX ст. у Катеринодарській гімназії між представниками колишніх чорноморців та лінійців внутрішнє тертя та

суперечки призводили до етнічної атрибутики чорноморців як «малоросів», а лінійців як «великоросів»¹.

Зіштовхнувшись із представниками групи, які ані історично, ані юридично не належала до традиційної козацької військової ієрархії супроводжувалось зростом ксенофобських тенденції у середовищі козацтва щодо іногородніх, які супроводжувались ростом конкуренції між козацькими та іногородніми господарства у останніх десятиліттях ХІХ століття й низкою законів, прийнятих військовим управлінням, задля забезпечення привілейованого положення козацтва у регіоні.

Хоча переважні закиди у бік невійськового населення із середовища козацтва зазвичай мали соціально-економічний характер, за яким останні звинувачували перших у «викраденні землі», «експлуатації» та «махінаціях»², нарікаючи на необхідність проходження козацтвом військової служби, за занепадництво «козацького духу» та «вольностей», періодично антагоністичні відносини між цими двома соціальними групами набували етнічного характеру. Зокрема, одними із частих термінів на означення невійськового населення серед козацького середовища був термін, що мав яскраво етнічне негативне забарвлення - «москалів»³.

Антагонізм між козацтвом та іногороднім населенням підкреслював процеси етнізації. У середовищі Кубанської області термін «москаль», «кацап» тощо від середини ХІХ століття вживалось, скоріше за усе, у першу чергу у середовищі колишніх представників чорноморського війська по відношенню до представників невійськового населення, що розмовляло російськими діалектами та були «зайдами із Московщини», із територій, де переважали російські розмовні діалекти, але на момент впровадження консервативних

---

¹ Тмутараканский Л. С. Биографический очерк Бабыча Павла Денисовича, генерал-лейтенанта Кубанского казачьего // Кубанский сборник на 1914 год: Труды Кубан. обл. статист. Комитета. Екатеринодар, 1914. Т. 19. С. 752

² Матющенко П.П. Аграрная политика царизма и иногороднее крестьянство Кубани и Терек в период контрреформ в России... С. 185.

³ Венюков М. И. К истории заселения Западного Кавказа (1861–1863)... С. 253.

реформ у області, у середовищі колишнього чорноморського козацтва ці етнічними поступово поширювались на решту іногороднього населення¹. Таке стихійне використання етнічної риторики на означення невійськового населення, попри поступову стабілізацію відносин між двома групами та зближення між їх представниками, надалі використовувалось до кінця ХІХ століття та на початку ХХ століття у середовищі козацтва.

На фоні реформ соціально-економічного характеру, зустрічі представників чорноморського козацтва із «іншими групами» у межах одного адміністративного утворення та у безпосередній близькості за себе, розвиток елементів «української» ідентичності та українського руху у регіоні, як й у решті територій Східної Європи супроводжувався реформами у сфері культури та освіти й виникненням нового угруповання, яке стало одним із рушіїв політичних та культурних рухів у цей період, представників «інтелектуальних» професій, щодо яких, у контексті історії східноєвропейського регіону переважно застосовувалось поняття «інтелігенції»². Представники останньої, зважаючи на початок процесів руйнування старих соціальних бар'єрів у середині століття, походили із різноманітних станових груп й, переважно, в інтелектуальному та культурному житті переймали роль, що її попередньо займали майже виключно представники місцевої еліти чи кліру.

Утворення прошарку інтелігенції у другій половині ХІХ століття – процес, пов'язаний із перевтіленнями у сфері освіти та культури, зокрема розвитку доступності освіти, зміни її функціональності та сприяння контактів між освітянами як різних регіонів держави, так й їх колег поза межами держави.

---

¹ Білий Д. Українці Кубані в 1793-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей...С. 326.

² Голобуцький П.В. Інтелігенція та інтелектуали//Енциклопедія історії України. 2005.

URL: http://www.history.org.ua/?termin=Inteligencija_ta_intelektualy (Останнє звернення: 15.05.2023)

Реформування освіти упродовж останніх десятиліть ХІХ століття стало одним із необхідних заходів із модернізації Кубанського війська – зважаючи на кризові тенденції, характерні у сфері освіти для попереднього періоду, у січні 1862 за «Всепідданійшим докладом» військового міністра Д. Малютіним, декларувалась необхідність підвищувати освітній рівень офіцерського складу через реформування військово-освітніх закладів та поліпшення викладання військових та інших наук¹.

У 1863 р. спеціальним циркуляром начальника Кубанської області Ф.М. Сумарокова-Ельстона розпочався процес активно заохочування представників козацької адміністративної верхівки – станичних отаманів та православного кліру до організації та фінансування закладів освіти у станицях. У найближчі роки кількість навчальних закладів, відкритих у регіоні досягла сотні одиниць, більшість із яких складала початкові училища² до 1867 р. у 209 станичні та полкові школи, у яких працювало узагалі 339 учителів на приблизно 6 тис. дітей. Переважно полкові та станичні школи залишились доступними лише виключно для найбагатших представників козацького стану³.

Попри певні здобутки у поширення закладів освіти у регіоні, обмеження фактично освіти для вищих і найбільш впливових у соціально-економічному плані представників козацтва є факторами, що негативно впливають на розвиток модерного буржуазного інтелігентного прошарку. Реформи освіти залишались майже виключно відчутними для представників родин козацького офіцерства та генералітету, що, після отримання первинної освіти на місцях, як й у дореформенний період отримували подальшу освіти та підтримували зв'язки із освітянами інших регіонів держави чи поза нею.

---

¹ Шахторин А.А. Реформирование Кубанского войска и организации в нем боевой подготовки в 60-х гг. ХІХ вв. // Общество: философия, история, культура. №12. 2022. С.224.

² Рассказов Л.П. Кубанское казачество: историко-правовое расследование (конец ХVІІІ в. – начало ХХІ в.). Краснодар. 2013. С.22.

³ Шахторин А.А. Реформирование Кубанского войска и организации в нем боевой подготовки в 60-х гг. ... С.223.

Починаючи від 1863 р. та початку впровадження у дію заходів, передбачених Валуєвський циркуляром, зокрема цензурування робіт, написаних «малоросійським нарiччям» місцеві діалекти, втратили будь-яку можливість потрапити у сферу реформованої офіційної освіти. Попри це, плоди діяльності представників руху за розвиток освіти українською мовою із інших територій імперії залишались частково доступними для населення цих територій. На середину ХІХ ст. у межах козацьких станиць поширюються індивідуально такі твори як «Енеїда» І. Котляревського та збірка поезій Т. Шевченка «Кобзар», які користувались широким попитом між представниками катеринодарської гімназії¹, у якості єдиних небагатьох робіт, написаних мовою, наближеною до місцевих діалектів, на відміну від офіційних навчальних матеріалів, написаних російською літературною мовою. Перший директор Кубанської учительської семінарії Гр. Крижанівський у 1871 р. заявляв, що для значної частини учнів російська літературна мова були «чужою... ніби іноземна», що нею «рiшучо ніхто із жителів станиць не говорив... поза межами класних уроків»². Розширення бази місцевих шкіл, залучення до неї більшої частини козацтва та економічний підйом в області, сприяли й тому, що відсутність навчання на місцевих розмовних діалектах залишалась однією із найбільших та відчутних проблем освіти у регіоні, яка потребувала розв'язання, яке й знаходилося через практику неформального поширення відповідної літератури³.

Так само у цей період продовжувала спостерігатись попередня тенденція розвитку зв'язків представників козацького стану, що, отримавши первинну освіту на Кубані продовжували розвивати свою кар'єру та здобувати академічну освіту у тих центрах Російської імперії, де існували осередки українства: Харкові, Києві, Одесі та Петербурзі. Саме представники цього прошарку освіченого чорноморського козацтва і сприяло неформальному

---

¹ Авраменко А.М., Балушок В.Г., Бовгира А.М. та ін. Історія українського козацтва: нариси у 2-т. Т. 2. 2007. Київ. С. 381.

² Білий Д. Українці Кубані в 1793-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей...С. 333.

³ Авраменко А.М., Балушок В.Г., Бовгира А.М. та ін. Історія українського козацтва... С. 381.

поширенню освітньої українськомовної літератури та сприянню його обігу серед українськомовної частини козацтва у регіоні – так до 1876 р. серед представників чорноморського війська поширюються освітні довідники українською мовою, складені представниками українського руху в інших регіонах, роботи П. Куліша та Т. Шевченка¹.

Казати про поширення представниками колишнього чорноморського старшинства робіт представників українства та активні контакти із ними можна із 1862 р, коли у часописі «Основа» було надруковано лист-звернення кубанського полковника Степана Шарапа, який нарікав на відсутність українськомовної освіти та літератури в регіоні, звертаючись до засновників часопису та його аудиторії як до «своїх братчиків», використовуючи етнонім «українці»², ставши одним із перших діячів Кубанської області, які використали це поняття на означення українськомовного населення регіону та представників українського руху.

Із посиленням цензурного тиску на українськомовну літературу від 1876 р. у зв'язку початком впровадження у дію основних пунктів, проидктованих таємних розпорядженням Емського указу, заходи із поширення українськомовної художньої та освітньої літератури, сприяння розвитку друку місцевої літератури місцевими діалектами стали сильно обмеженими, переважно, у Київському генерал-губернаторстві³. Попри виконання заходів указу в області упродовж 1880-тих рр. адміністрацією регіону, однією із небагатьох сфер культурної діяльності, яку він не охопив повноцінно, став українськомовний театр.

Від грудня 1883 р. представники театральних труп, переважно із губерній Київського генерал-губернаторства регулярно виконували вистави у Катеринодарі, користуючись підтримкою із боку «чорноморського»

---

¹ Авраменко А.М., Балушок В.Г., Бовгира А.М. та ін. Історія українського козацтва... С. 382.

² Шарап С. Вісті з г. Єкатеринодара// Основа. 1862. №10. С.116.

³ Сарбей В.Г. Емський акт 1876//Енциклопедія історії України. Т.3. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Emsky_akt_1876 (Останнє звернення: 16.05.2023)

дворянства та частини місцевого заможного невійськового населення. Театр корифеїв, зокрема, регулярно працював у Катеринодарі від 1886 р.¹. Проте на початку ХХ ст. мав театральний колектив на чолі із И. Садовським, у репертуар якої входила постановка робота Я. Кухаренка «Чорноморський побут» у переробці М. Старицького².

Українськомовний театр зайняв основну складову у 1908 р. у першому регулярному театрі Кубанської області у м. Армавір, найбільш популярним та відвідуваними виставами у якому були роботи українською мовою: «Наталка-Полтавка», «Запорожець за Дунаєм» тощо³. Тривалий час актуальність серед чорноморського старшинства зберігала вистава «Чорноморці» та інші роботи із виразно «козакофільською» орієнтацією та такими, що виражено використовували етнографічну атрибутику «запорозької ностальгії», такі як «Січковий орел» та «Козацькі прадіди» Г. Доброскока⁴, присвячені історії Запорозької Січи та створенню Чорноморського війська відповідно.

Ці роботи були одними із небагатьох інтелектуальних продуктів українською мовою, розроблених у цей період, які отримували сприяння та підтримку із боку місцевої адміністрації, зокрема із боку наказного отамана та начальника М. Бабича у 1908-1917 рр. Такі роботи яскраво апелювали до романтизації минулого козаччини у якості соціального стану, у контексті якого «українські» етнографічні елементи, зокрема використання української мови сприймалися у якості супровідної ілюстративної атрибутики. Поширення творів українською мовою в регіоні не розглядалось у якості підґрунтя для небезпечної для держави діяльності, на відміну від Південно-Західних губерній, відповідно для їх поширення не створювались перепони⁵.

¹ Федина Т.Ю. Влияние корифеев украинского театра на художественную жизнь Дона и Кубани//Теория и практика общественного развития. №4. 2010. С. 228.

² Білий Д. Українці Кубані в 1793-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей...С. 335.

³ Федина Т.Ю. Влияние корифеев украинского театра на художественную жизнь Дона и Кубани... 228.

⁴ Білий Д. Українці Кубані в 1793-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей...С. 336.

⁵ Там само. С. 333.

Іншим видом діяльності, який прияв розвитку та популяризації українськомовної культури та зауваженню уваги до проблем її розвитку у цьому регіоні, попри формальні легальні заборони стали заходи із приводу роковин смерті Т.Г. Шевченка. До останнього десятиліття XIX століття заходи, присвячені пам'ятним датам із біографії діяча святкувались у вузьких колах обізнаних із діяльністю осіб, що формували неформальні літературні угруповання. Уперше відкрите, масове вшанування пам'яті Шевченка у якості «малоросійського поета» присвячене із ініціативою місцевого підприємця, адвоката та композитора, вихідця із козацького стану Я. Бігдая та наказного отамана у 1841-1912 роках Я. Малама. Попри офіційну заборону на подібні заходи, від 1895 р. вони публічно відбувались, первинно у залах місцевих гімназії у Катеринодарі. Ці заходи були присвячені переважно читанню панахиди по Т. Шевченку, читанням його робіт, як й творів інших українськомовних авторів, організації вистав українською мовою¹. Заходи, присвячені висвітленню пам'яті Шевченка відбувались відтоді регулярно у останні роки XIX століття та у перших десятиліттях XX століття.

Попри те, що у другій половині XIX століття у середовищі чорноморського козацтва «українська» ідентичність розвивалась у попередніх випадках у якості реакції поодиноких його представників на актуальні зміни, або зберігала майже виключно декоративний характер, наприкінці XIX століття спостерігається поява першої відомої місцевої українськомовної літератури, у якій простежується більш яскраво виражена «політизація». Нею стала творчість Василя Семеновича Мови, представника козацького стану, родини, члени якої особисто підтримували контакти із Я. Кухаренком².

В. Мова, за сприяння Кухаренка отримав первинну освіту в Катеринодарській військовій гімназії та, від 1860 р. вступив до Харківського імператорського університету, до 1862 р. перебуваючи на історико-

---

¹ Білий Д. Українці Кубані в 1793-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей... С. 360.

² Коваль Р. Нариси з історії Кубані. Український поет Кубані Василь Мова//Українське життя в Севастополі. URL: <http://ukrlife.org/main/kubann/1mova.htm> (Останнє звернення: 02.05.2023)

філологічному, а по ньому, юридичному факультеті¹, вірогідно, продовжуючи отримувати підтримку від Я. Кухаренка упродовж перших років навчання. Під час перебування в місті, скоріше за усе, входив до складу організації із популяризації освітніх матеріалів народною українською мовою на чолі із Х. Алчевською та харківської «Громади». Перші проби написання художньої літератури та поезії українською мовою були здійснені В. Мовою у роки навчання у Катеринодарі. Від 1861 р. його роботи були вперше опубліковані у часописі «Основа»², публікуючись у ньому до початку заходів із цензури 1860-тих років.

Після закінчення навчання у Харкові кар'єра В. Мови офіційно майже виключно обмежувалась крайовою юриспруденцією – від 1873 р. займаючи посади судового слідчого, мирового судді та присяжного повіреного у станіцях Усть-Лабинській, Сейську та Катеринодарі³.

Іншою стороною діяльності Василя Мови, що майже виключно лишалась поза стороною його офіційної діяльності через цензурні обмеження залишалась діяльність літературна – написання художніх творів місцевим українським діалектом, яким була написана більша частина пласту його літературного доробку.

Цензурні обмеження, впроваджені у другій половині XIX століття не дозволяли автору опублікувати свої роботи у Російській імперії, проте, низка із них виявилась опублікована у австрійському Королівстві Галіції та Лодомерії в українськомовних часописах, зокрема такі твори як «На могилі» (На прощання з Україною), опублікований у 1869р., «Козачий кістяк» (На спомин століття зруйнування Січі), опублікований у 1875 р., «Заповіт

---

¹ Чумаченко В.К. В. Мова (Лиманский) как феномен провинциального писателя последней трети XIX столетия//Культурна жизнь Юга России. №5. 2009. С. 73

² Коваль Р. Нариси з історії Кубані. Український поет Кубані Василь Мова//Українське життя в Севастополі. URL: <http://ukrlife.org/main/kubann/1mova.htm> (Останнє звернення: 02.05.2023)

³ Чумаченко В.К. В. Мова (Лиманский) как феномен провинциального писателя... С. 73.

засланця» 1890 р., які друкувались у таких галицьких часописах як «Зоря», «Правда», «Слово»¹.

В. Мова є першим відомим автором, що працював та писав свої роботи у Кубанській області українською мовою, у чиїх творах простежується виражене уявлення автором про приналежність себе та свого оточення, переважно чорноморського козацтва та частини невійськового населення до однієї групи «народу». У низці його робіт, зокрема у «На могилі» соціально-економічні та станові обмеження, що ставали потужним фактором відносин у середовищі колишнього чорноморського козацтва та ставали підґрунтям для конфліктів із військовим населенням окреслювались у якості перепон, які необхідно було «перетнути» чи «ігнорувати», подолати на «користь народу».

Носії української мови у Кубанській області, до якої би вони соціальної групи не належали та носіями якої соціальної ідентичності у залежності від ситуації вони не були сприймалися у якості представників одного «українського» народу, однієї етнічної групи, що, згідно із уявленнями автора, об'єктивно існувала безперервно упродовж тривалого часу, проходячи певні «етапи» від періоду повстання Хмельницького у Речі Посполитій до утворення Кубанського козацького війська². Зокрема у такій роботі як «Козачий кістяк», В. Мова формулює низку елементів своєї ідеології та уявлення про історію регіону, які були наріжними для решти його художніх творів та являли собою певний «політичний маніфест»³.

Використовуючи на означення як українськомовного населення, так й територій його розселення поняття «України», В. Мова проводить асоціацію цього поняття із Гетьманатом XVII-XVIII століття, утворення, породженого у результаті «єдності» та «подвигу народу», руйнуванні та занепад якого автор

¹ Білий Д. Галичина і Кубань у другій половині XIX- на початку XX століття. Створення спільного національно-культурного простору//Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. №. 23. Львів. 2013.С. 195.

² Білий Д. Українці Кубані в 1793-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей...С. 340.

³ Мова В. С. Козачий кістяк // Василь Мова (Лиманський). Твори. Вид. «Дніпрова хвиля». Мюнхен. 1968. С. 257-258

змальовує у якості характерно негативного явища, наслідками якого ставали як зріст соціально-економічного розмежування у його суспільстві – як між козаками та селянами, так й між окремими групами перших, та інтриги інших держав, переважно, Російського царства. Змалювання Російського царства та Російської імперії, «Москви» у якості негативного, яскраво вираженого антагоністичного по відношенню до «України» образу, образу «диких чужинців»¹, робило В. Мову одним із перших авторів у регіоні, які закликали до антидержавних виступів у регіоні. Окрім того, він став одним із найбільш ранніх україномовних авторів у цьому регіоні, які засуджували історію козацтва, у якості сили, яка «зруйнувала Україну зсередини» та стала фактором її «поневолення Москвою».

У якості способу подолання «панування Москви» та «квітучим українським садом», В. Мова у своїх роботах, зокрема, у «Заповіті засланця»² та у «До земляків-роботяг»³, наголошував на необхідності єдності носіїв української мови та тих, хто має із ними асоціацію та ідентифікує себе із ними навколо єдиних спільних «національних» інтересів у якості однієї рушійної політичної сили. Задля реалізації цього В. Мова у цій же роботі висував умовну «програму», яка передбачала надання усім представникам «нації» права на освіту рідною мовою, ліквідацію цензури, надання представникам цієї «нації» громадянських прав і свобод.

Творчість В. Мова, зокрема через її характер, який засуджував стану систему, що історично розвивалась у регіоні Запорожжя та на лівобережній Україні, та яка переважала й трансформувалась на території Чорноморського війська та Кубанській області робила її несприятливою для його земляків, які, до того ж, через цензурні обмеження, майже не мали можливості масово ознайомитись із його творами. Хоча значна частина творчості В. Мова

¹ Мова В. С. Козачий кістяк ...258

² Мова В. С. Заповіт засланця// Василь Мова (Лиманський).Твори. Вид. «Дніпрова хвиля». Мюнхен. 1968. С. 274-275

³ Мова В.С. До земляків-роботяг//Василь Мова (Лиманський).Твори. Вид. «Дніпрова хвиля». Мюнхен. 1968. С.278

оформлена у якості звернення до чорноморського козацтва, основними читачами абсолютної більшості його творів стали українськомовні жителі Королівства Галиції та Лодомерії. Етнонаціоналістичні тези, висунуті В. Мовою, які передбачали засудження козацтва у якості традиційного ізольованого військового стану та вимагала широкої співпраці із невійськовим населенням стали реакцією на антагонізм між цими групами, які він спостерігав протягом свого життя, але які через те й не мали актуальності та впливу на місцеве населення, зокрема для місцевої нової інтелігенції.

У другій половині XIX століття, починаючи від процесів впровадження ліберальних реформ 1860-тих рр. у Російській імперії життя населення півночі Кавказу та басейну р. Кубань кардинально міняється – закінчення Кавказької війни та депортація корінного населення, із яким представники російського суспільства, у тому числі чорноморське козацтво мало тривалі антагоністичні відносини, й до якого мали елементи ксенофобського ставлення, відкривають перспективи для засвоєння Росією регіону на південь від р. Кубань. Ці території, включені у новоутворену адміністративну одиницю – Кубанську область мали засвоюватись представниками Чорноморського козацького війська, з'єднані із низкою бригад інших козацьких військ регіону, позбавлених автономії та підпорядкованих цивільному управлінню.

Разом із тим, ліквідація особистої залежності селян від поміщиків в усій Російській імперії призводять до того, що представники козацького стану активно вступають у контакт та протистояння із новою, динамічною соціальною групою некозацького населення, яка, активно починає колонізувати території регіону та використовується на козацьких господарствах у якості найманої робочої сили, втягуючись в капіталістичний оборот та починаючи складати значну конкуренцію козацтву. Між цими групами спостерігаються конфронтації та спроби козацької адміністрації максимально обмежити іногородніх у правах у останній чверті століття.

На фоні цього, розвиток елементів «української» ідентичності в регіоні відчувався у реакції на загальні події загальнодержавного характеру, проте, більшість із цих випадків, такі як об'єднання Чорноморського та Лінійного козацьких військ, переселення за р. Кубань призвели лише до поодиноких, скоріше індивідуальних випадків виокремлення чорноморського козацтва у якості «окремої», яскраво вираженої групи. За представниками козацтва, переважно козацької старшини так само залишається монополія на офіційну повноцінну освіту, частина чорноморської старшини продовжує здобувати освіту у м. Харків, де стає дотичною до українофільських гуртків. Сильний соціальний конфлікт призводить до того, що у регіоні українофільство серед освіченого козацтва не покидає межі майже виключної «козацької ностальгії», а «політичне українство», зокрема, що включало необхідність розвитку народної освіти, як й рання націоналістична риторика залишались частиною діяльності лише окремих осіб.

III. УКРАЇНСЬКИЙ РУХ НА ПОЛІТИЧНІЙ АРЕНІ КУБАНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

3.1. Політичний ландшафт на Кубані на початку ХХ століття

Тенденції у розвитку суспільства на території Кубанської області та Чорноморської губернії у другій половині ХІХ століття стали однією із передумов, що впливали на появу громадських та політичних організацій, що заявляли про репрезентацію інтересів частин місцевого населення у регіону на початку ХХ століття.

Поява політичних партій у регіоні активізується із початком нового століття, згідно із загальнодержавними тенденціями виникнення та розвитку нелегальних політичних організацій та угруповань, хоча, у свою чергу, регіон Кубані не став майданчиком не утворення власних, локальних політичних організацій – найдавніші згадки політичної активності партій у регіоні спостерігається у контексті «проникнення» у нього представників партій із інших територій держави.

Одним із найдавніших відомих способів поширення політичної риторики став часопис «Кубань», що видавався під редакцію купця другої гільдії М. Мойсенка у 1882-1884 рр. Цей регіональний часопис переважно був присвячений висвітленню регіональних новин та оголошенням суспільних та культурних заходів, частково користуючись опозиційної риторикою та прихильно ставлячись до проблем розвитку українськомовної культури у регіоні, зокрема через публікацію на сторінках його примірника оголошення про пам'ятні дні, присвячені Т. Шевченку та збирання пожертв на відкриття

курсів українською мовою. Часопис було закрито у 1884 у зв'язку із звинуваченням його редактора у антиурядовій риторичі¹.

Зародження гуртків політичного та громадського спрямування у регіоні спостерігається у останні десятиліття XIX століття, коли у низці крупних міст регіону, зокрема у Катеринодарі на базі кооперативів та товариств робітників формуються низки гуртків соціал-демократичного спрямування, які до початку XX століття, переважно, розкривались поліцією. У середовищі цих гуртків поширювалась література авторства політичних діячів подібного спрямування, що оперували за кордоном чи в інших регіонах держави².

Відомо, щонайменше, що від 1901 по 1904 роки. на території Кубанської області та Чорноморської губернії нелегально поширювались примірники соціалістичного часопису «Іскра» за сприяння комітету РСДРП області війська Донського³. Ці публікації поширювались переважно у середовищі гуртків, що зберігались за початок нового століття у Катеринодарі, Майкопі, на низці залізничних станцій. У 1901 р. також є свідчення про діяльність у Чорноморську представників російської соціал-революційної партії, у 1904 р. вперше у регіоні з'являється локальний комітет РСДРП, який відтоді претендував на роль координаційного центру місцевих організацій/ Наприкінці 1904 р. на Катеринодарі та Майкопі діяли місцеві гуртки партії соціал-революціонерів⁴.

Розвиток політичних організацій у регіоні інтенсифікувався в умовах російсько-японської війни у 1905 р., у зв'язку із залученням

---

¹ Кидакоева З.Ш. Условия формирования партийной прессы Кубани начала XX века// Вестник Адыгейского государственного университета. №1. 2013. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/usloviya-formirovaniya-partiynoy-pressy-kubani-nachala-hh-veka> (Останнє звернення: 16.05.2023)

² Кидакоева З.Ш. Условия формирования партийной прессы Кубани начала XX века//

³ Пахомов. А. В. Выступление в кубанских воинских частях в период подъема революционного движения в 1905 г.//Вестник Калмыцкого университета. №3. 2022. С. 45.

⁴ Там само. С. 45.

військовозобов'язаних кубанських козаків у бойових діях на Далекому сході. У боях проти японських військ військо зазнало втрат у 153 особи¹.

В умовах збройного протистояння частина військовозобов'язаних представників Кубанського війська, яка залишалась на місцях в області продовжувала виконувати функції патрулювання, організації адміністративних заходів на загальнообласному та станичному рівнях та поліційного стеження².

Вперше на території Кубанської області, як й регіоні російського Північного Кавказу узагалі активна політична діяльність розгортається у останні періоди воєнних дій, переважно у формі виступів робітників найбільш крупних урбаністичних центрів регіону- переважно, у першій половині 1905 р. вони обмежувались Областю Війська Донського, із тенденціями до поширення сфери виступів до липня цього року на території Кубанської області та, зокрема, Чорноморської губернії. Стихійні виступи та акції протестів робітників більш крупних міських центрів спали на момент оголошення маніфесту Миколи II від 17 жовтня 1905 р., який декларував дозвіл на відкриту роботу політичних та громадських організацій, але який відкрив шлях до безпосередньої політичної агітації та оформлення політичного ландшафту в регіоні, втілення попередніх тенденцій у розвитку місцевих суспільств на ниві політичної та громадської організації³. Хвилювання та зіткнення між окремими соціальними групами за політичним чинником спостерігаються у Катеринодарі уже на наступний день після оголошення маніфесту та впровадження його пунктів до дії⁴.

---

¹ Акоева Н.Б. Эволюция политического сознания кубанских казаков в годы Русско-японской войны и революции 1905-1907 гг.// Известия Алтайского государственного университета. № 4-5. 2008. С. 8.

² Революция 1905-1907 годов на Доку и Северном Кавказе//Кавказский Узел. 2009. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/151839/#2> (Останнє звернення: 02.05.2023)

³ Там само.

⁴ Кидакоева З.Ш. Условия формирования партийной прессы Кубани начала XX века// Вестник Адыгейского государственного университета. №1. 2013. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/usloviya-formirovaniya-partiynoy-pressy-kubani-nachala-hh-veka> (Останнє звернення: 16.05.2023)

У більшості крупних міст Кубанської області та Чорноморської губернії, зокрема Катеринодарі та Чорноморську відповідно після оголошення Маніфесту спостерігається розгортання діяльності робочих комітетів та товариств іногородніх, зокрема представників деревооброблювальної промисловості, обробки шкур, бондарів тощо. Ці організації стають платформами для пропаганди, організації демонстрацій, мітингів та протестів представниками соціалістичних партій, серед яких на території Кубанської області та Чорноморської губернії переважали місцеві філіали РСДРП, як її меншовицької, так й більшовицької фракції та російських соціал-революціонерів. Серед представників цих партій переважали вихідці з інших регіонів імперії, що перед тим діяли підпільно та, частково, частина місцевого освіченого козацтва й невійськового населення¹.

Із розгортанням революції представники РСДРП висували у низці лозунгів на цих акціях вимоги соціально-економічного характеру, які апелювали як звернення до інтересів більшості населення: незаможних іногородніх та представників рядового козацтва. Політична агітація у цих угрупованнях, що велась соціал-революціонерами та у місцевих філіалах Селянського союзу була більш поширеною у Чорноморській губернії, на відміну від Кубанської області². У листопаді ці угруповання у низці станиць регіону оформлювались у Ради робітничих та селянських депутатів, які оперували, зокрема, у Катеринодарі та Новоросійську й мали неоднорідний політичний ландшафт, проте основу, їх кістяк складала представники РСДРП та соціал-революціонери та інші партії, ідеологічно наближені до них.

Серед прокламацій, які висовувались представниками поміркованої частини РСДРП та соціал-революціонерами в регіоні переважали вимоги щодо зняття обмежень із невійськового населення, встановлення восьмигодинного

---

¹ Акоева Н.Б. Эволюция политического сознания кубанских казаков в годы Русско-японской войны и революции 1905-1907 гг... С. 8.

² Революция 1905-1907 годов на Доку и Северном Кавказе//Кавказский Узел. 2009. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/151839/#2> (Останнє звернення: 02.05.2023)

робочого дня, як розширення громадянських свобод та організації демократичних виборів й Установчих зборів¹. У свою чергу, прихильники ленінського угруповання партії поширювали декларації більш радикально-популістського та революційного характеру, що заохочували до повалення монархічного уряду, або тих, що спекулювали на тому, що Маніфест за 17 жовтня 1905 р. був «маневром» чи «пасткою» імператора².

Головними методами дій у регіоні серед соціалістичних партій та організації переважали організації страйків на господарствах та підприємствах, та, в окремих випадках, за сприяння частини більшовицької фракції РСДРП та організації «робочих дружин», підняття збройних бунтів, подібних тим, які виникали в сусідніх регіонах імперії. Координація методів дій соціалістичних партій у регіоні стала одним із завдань Північно-Кавказької конференції, ініційованої РСДРП у липні 1905 р. у Катеринодарі, у якій взяли участь політичні діячі із Кубанської області, Чорноморської та Ставропольської губерній. У результаті діяльності цієї конференції було прийнято низку рішень про потенційне розширення діяльності комітетів у станицях, організацію процесів мобілізації місцевого населення, формування «бойових дружин» й «військово-технічних груп», забезпечення місцевого населення озброєнням із метою охорони страйків та мітингів³.

Пік діяльності подібних озброєних угруповань спостерігався у регіоні припав на кінець грудня 1905 р., у ході якого після тривалого політичного бастування збройним структурам, підпорядкованим Раді м. Новоросійська вдалось захопити контроль над містом та утримувати його упродовж 13 днів⁴, протягом яких на чолі новоутвореної владної структури міста висунулась коаліція РСДРП та есерів. Необхідно зауважити, що такий випадок активного

Революция 1905-1907 годов на Доку и Северном Кавказе...

² Пахомов, А. В. Выступление в кубанских воинских частях в период подъема революционного движения в 1905 г. // Вестник Калмыцкого университета. №3. 2022. С. 46.

³ Пахомов А.В. Политическое развитие социалистических партий в Кубанской области в годы Первой русской революции 1905-1907 гг. // Вестник калмыцкого университета. № 3. 2021. С. 69.

⁴ Революция 1905-1907 годов на Доку и Северном Кавказе..

збройного повстання та захоплення представниками соціалістичних партій владних структур у регіоні є характерним переважно для Чорноморської губернії – подібні події розгортались на початку 1906 р. у м. Сочі. Для Кубанської області, проте, подібні збройні виступи політичних організацій не були характерними, зокрема у зв'язку із тенденціями до переважання у «соціалістичній» складові політичного ландшафту регіону більш поміркованих «меншовиків» у місцевих комітетах РСДРП¹.

Спроба координації дій гуртків соціал-революціонерів у регіоні була здійснена у лютому 1905 р. та утворення Кубанського комітету у Катеринодарі. Мета діяльності останнього полягала у пропаганді у середовищі робітничих та селянських організаціях, на базі яких утворювались «Селянські союзи», яких на середину 1906 р. у Катеринодарському та Лабинському відділку нараховувалось 28 штук².

Серед партій соціалістичного спрямування РСДРП на кінець 1905 р. залишалась найбільш впливовою та активною – так до кінця 1905 р. у регіоні діяли чотири її комітети, які презентували 24 крупні групи у містах та станицях. На жовтень 1906 р. кількісний склад комітетів партії у регіоні складав 700 осіб у Кубанській області та 162 особи у Чорноморській губернії³.

Характерною у подіях 1905 року є тенденції щодо позицій представників козацького стану як залученого до роботи імперського політичного апарату та інструмента для тиску на суспільство, оскільки й РСДРП, й а ПСР у своїй риторичі орієнтувались як на незаможне іногороднє населення, так й на безземельне й залучене до бойових дій козацтво.

У період революційного напруження саме козацтво, у якості силового контингенту, представники якого несли військові та поліційні обов'язки урядовими структурами Російської імперії узагалі, так і адміністрацією

---

¹ Пахомов А.В. Политическое развитие социалистических партий в Кубанской области... С. 69.

² Там само. С. 70.

³ Там само. С. 69.

Кубанської області якості одного із основних інструментів для впровадження правопорядку, що, до жовтня 1905 р., зокрема, означало й використання його у задля придушення страйків та мітингів політичного характеру, унаслідок чого до 1905 р., згідно із матеріали жандармського управління області було притупити до відповідальності 247 осіб¹. Оголошення ж цього документу, легалізація політичної діяльності у регіоні, оголошення 1 листопада 1905 р. позачергової мобілізації війська робили козаків робили їхні низи особливо вразливими для риторики «лівих» партій, зокрема РСДРП, представники у своїй риториці апелювали до неоднорідності козацтва та нагальних соціальним та економічним проблемам у його середовищі², не залишивши його осторонь процесів оформлення політичного ландшафту області³.

Скорочення земельних наділів дрібного козацтва, збереження тривалої військової служби із необхідністю козакам самостійно обслуговувати себе та забезпечувати своє озброєння, загальні тенденції до погіршення соціально-економічного становища та конкурентоздатності козацьких господарств підштовхували частину козацьких низів на підтримку Рад та революційних органів, що утворювались на місцях – частина кубанського козацтва прагнули отримати частину військового запасного фонду для перерозподілу земельних ділянок⁴.

Так виступи серед козаків спостерігаються від листопаду 1905 р. у Катеринодарі, у ході яких, зокрема, було залучено для співпраці із козаками представників РСДРП для укладання декларації із політичними та соціально-економічними вимогами⁵. Подібні виступи окремих полків кубанського

---

¹ Митяев Е. А. Борьба с терроризмом на Кубани в ходе революции 1905-1907 гг.// Общество и право. № 1. 2008. С. 48.

² Пахомов. А. В. Выступление в кубанских воинских частях в период подъема революционного движения в 1905 г.//Вестник Калмыцкого университета. №3. 2022. С. 45.

³ Мацневский Г. О. Российское казачество в политических событиях начала XX века//XX век и Россия: общество, реформы, революции. №3. Самара. 2015. С. 48.

⁴ Ратушняк В. Н. Социально-экономическое развитие Кубанского казачества в 1900-1913 гг.//Историческая и социально-образовательная мысль. №5. 2011. С. 34.

⁵ Революция 1905-1907 годов на Доку и Северном Кавказе//Кавказский Узел. 2009. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/151839/#2> (Останнє звернення: 02.05.2023)

козацтва продовжувались упродовж другої половини 1905 р. у низці міст та станиць Кубанської області та Чорноморської губернії. Першим із таких відомих виступів частин козацького війська став бунт 252-го Анапського піхотного батальйону у листопаді 1905 р., який супроводжувався самовільним звільненням заарештованих солдатів та робітників, усунення командного складу батальйону. 17 листопада «анапці» висунули зі свого середовища петицію, запропоновану начальнику Кубанської області Одинцову, за якого перші вимагали скорочення поліцейських обов'язків, згортання мобілізації та заявляли, що відмовляються брати участь у придушенні виступів робітників. До кінця листопада очільників бунту було притягнуто до відповідальності вірними частинами війська¹.

Попри це, серед переважної кількості представників козацького стану – зокрема серед кубанського старшинства, на якому земельний голод не був стільки відчутним, як й через обмежений корпоративний військовий характер козацтва, у якому культивувалась прихильність до «православної монархії» залишалась вірною політиці уряду² та використовувалась ним для ведення поліційного контролю та придушення виступів прихильників соціалістичних та революційних партій. Так лояльність до держави та монарха висловлювалась бунтівними козаками у ході найбільшого у Кубанській області виступу представників військового стану – у грудні по лютий 1905-1906 рр. виконувати свої зобов'язання відмовились пластуни 14, 16 та 17 батальйонів Урупського полку, який складався переважно із малоземельного, бідного козацтва гірських районів Закубання³, який упродовж 1905 р. використовували у 30 операціях проти селян, робітників, що виступали із акціями протесту, на рівних із іншими порушниками правопорядку⁴. Останні

---

¹ Пахомов, А. В. Выступление в кубанских воинских частях в период подъема революционного движения в 1905 г.... С. 45.

² Акоева Н.Б. Эволюция политического сознания кубанских казаков в годы Русско-японской войны и революции 1905-1907 гг... С. 9.

³ Революция 1905-1907 годов на Доку и Северном Кавказе//Кавказский Узел. 2009. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/151839/#2> (Останнє звернення: 02.05.2023)

⁴ Мацневский Г. О. Российское казачество в политических событиях начала XX века... С. 48.

відмовились виконувати командування керівництва, змістили власних призначених командирів та обрали власне представництво. Упродовж грудня урупці зайняли станицю Гіагінську та м. Майкоп, де, використовуючи місцеву типографію було надруковано копії прокламації «Від Урупського полку до всіх громадян Росії» («От Урупского полка ко всем гражданам России»), у якого заявлялось, що ««Правительство заставило идти нас против воли государя, дозволившего свободу собраний, слова, совести и союзов...»¹. Виступ урупців, урешті решт, було завершено після їх здачі до рук вірних урядові військ 6 лютого 1906 року².

Менше існує свідчень про поширену діяльність консервативних та російських націоналістичних політичних партій у регіоні у цей період. Можна стверджувати, що на кінець 1905 р. у низці міст Кубанської області та Чорноморської губернії: Катеринодарі, Новоросійську тощо могли діяти окремі відділення однієї із найкрупніших партій такого ґатунку, «Союзу російського народу» («Союзу русского народа») та промонархічної консервативної партії «Російський збір» («Русское собрание»), представниками яких були переважно представники козацтва та частина заможного міщанства³, яке використовувало у своїй риториці пропаганду російського етнічного націоналізму серед частини селянства, що сповідувала православ'я та незаможного козацтва. Керівництво та склад цих організації у регіоні представлялись представниками різних соціальних груп – серед основного складу цих організації переважали місцевої інтелектуальної інтелігенції, буржуазії та заможного козацтва, які, використовуючи відповідну ксенофобську та етнонаціоналістичну риторику та доступні їм ресурси мобілізували навколо себе частину бідного селянства та козацтва⁴.

---

¹ Мацневский Г. О. Российское казачество в политических событиях начала XX века... С. 48.

² Революция 1905-1907 годов на Доку и Северном Кавказе... URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/151839/#2> (Останнє звернення: 02.05.2023)

³ Там само.

⁴ Кидакоева З.Ш. Условия формирования партийной прессы Кубани начала XX века... URL: . URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/usloviya-formirovaniya-partiynoy-pressy-kubani-nachala-hh-veka> (Останнє звернення: 16.05.2023)

Використання етнічної риторики та змальовування своїх політичних опонентів у якості групи «чужих», антагоністів, які складають небезпеку для козацтва та селянства якраз із суті своєї «несхожості» стало одним із поширених інструментів впливу, до якого добігали вищезгадані партії, зокрема «Союз русского народа» у другій половині 1905 р. Переважними етнічними архетипами, до яких звертались представники цієї партії у своїй документації та особистому спілкуванні із місцевим населенням стали образи «вірмен», «євреїв» та «поляків», образів «народів», які у різній формі сприймалися для суспільства Росії у якості «чужих» й підкреслювали «спільні» для кубанського козацтва фактори, зокрема такі, як приналежність до православної конфесії християнства.

У свою чергу, необхідно зауважити, що у цій етнічній риториці ці етноніми ставали у один ряд із такими поняттями як «соціаліст», «революціонер», «демократ» тощо, як змальовувались у якості «смутних» груп, які спрямовані на «знищення держави», як були «зрадниками царя»¹. Це дозволяє стверджувати, що використання етнічної риторики, справді, не передбачало безпосередньо відокремлення певної групи за низкою факторів культури та мови – ці етноніми використовувались у якості своєрідної «нецензурної лексики» на означення політичних супротивників. Рупорами діяльності таких організації стали, зокрема, катеринодарські часописи «Кубанские Областные ведомости» та «День», редаговані представниками уряду, зокрема представниками обласного губернатора, у яких упродовж 1905 р. публікувались переважно статті та нариси правого, консервативного та промонархічного характеру². Російські націоналістичні та консервативні монархічні партії у регіоні не висували чітких вимог політичного характеру, скоріше виступаючи у якості реакції на хвилю зросту соціалістичних партій у

---

¹ Норкина Е. Еврейские погромы на «казачьей улице». К истории еврейских погромов на Кубани в октябре 1905 г.// Тирошк – труды по иудаике. № 12. Москва. 2012. С. 157-158.

² Кидакоева З.Ш. Условия формирования партийной прессы Кубани начала XX века... URL: . URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/usloviya-formirovaniya-partiynoy-pressy-kubani-nachala-hh-veka> (Останнє звернення: 16.05.2023)

регіоні та зріст вимог щодо реформ, зокрема демократичного характеру, зміни ролі монархії у суспільстві. Окрім представників «інших» мовник та релігійних груп ці організації та медіа змальовували у негативних кольорах представників інтелігенції, соціалістичних та прогресивних політичних партій, студентства тощо¹.

Хоча вищеназвані політичні угруповання «прогресивних» та «консервативних» партії можна охарактеризувати у якості найбільш масових у регіоні, від середини 1905 р. спостерігається діяльність низки інших організацій. Після оголошення Жовтневого маніфесту та впровадження його до дію у листопаді 1905 р. у низці міст області спостерігається активізація низки інших політичних та громадських організацій, що формували свою цільову аудиторію, спираючись на групи, виокремлені за низкою культурних та економічних чинників.

Однією із таких, що розгорнула свою діяльність стала організація націоналістичного спрямування Дашнакцутюн, яка переважно оперувала на територіях Османської імперії, на яких проживав значний відсоток вірменськомовного населення й яка складалась, переважно, із політичних та громадських діячів, що походили із цих територій. Однією із основних цілей діяльності цієї організації декларувала від 1890 р. створення автономного утворення на територіях проживання населення, що розмовляло вірменською та реалізації заходів із репрезентації культури вірменською мовою у Російській та Османській імперіях. Окрім того у риторичі представників партії на момент революційних подій 1905 р. розгортались більш радикальні сепаратистські тенденції «національно-визвольної боротьби» та створення окремої «вірменської» держави². Ставлячи у якості основи своєї ідеології етнічний націоналізм та, у перспективі, сепаратизм, представники партії займались поширенням відповідної пропаганди серед вірменськомовного

---

¹ Норкина Е. Еврейские погромы на «казачьей улице» ... С. 158.

² Забелин В.М. «Дашнакцутюн» на Северном Кавказе в начале XX века//Приоритетные научные направления: от теории к практике. № 4. Ставрополь. 2006. С. 35.

населення, яке, згідно із свідченнями перепису 1894 р., зокрема на Кубанській області складало 13926 осіб, тобто 0,73% від усього населення області, а у Чорноморській губернії - 10.93%, тобто 6285 осіб. Проте у період революції, у Кубанській області ця та подібна організація переважно займались збиранням пожертв на «звільнення з-під Турецького ярма» вірменськомовного населення. На організацію подібних закликів відгукнулась частина місцевої буржуазії¹, а також відповідні заходи здійснювались представниками та прихильниками партії у сільській місцевості у низці поселень із вірменськомовним населенням організовувались «таємні збори грошей» насильницького, примусового характеру².

Переважно на території Кубанської області та інших регіонів, із порівняно менш значним вірменськомовним населенням націоналістичні партії подібного гатунку репрезентувались політичними діячами, що походили із інших території та використовували свою риторику задля пошуку спонсорування своїх політичних амбіцій у Османській імперії.

Іншою політичною організацією подібного характеру став «Союз мусульман», яка активно розгорнула свою діяльність на півночі Кавказу у серпні 1905 р., та який декларував основною ціллю своєї діяльності захист інтересів населення, що сповідує іслам у регіоні, яке складало на 1897 р. 102920 осіб³, тобто близько 5% населення Кубанської області. У цій організації брала участь частина інтелігенції, прихильна до ідей покращення населення мусульманського віросповідання у регіоні, та частина мусульманського кліру. На фоні придушення революційних виступів інших політичних організації у регіоні та збереження ісламофобних тенденцій серед більшості населення регіону, у період революції «Союз мусульман» сприяв

---

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 р... URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php?reg=100 (Останнє звернення: 02.05.2023)

² Забелин В.М. «Дашнакцутюн» на Северном Кавказе в начале XX века... С. 36.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 р... URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php?reg=100 (Останнє звернення: 02.05.2023)

організації процесу мухаджирства- міграції мусульманського населення із територій «чужої держави» та переселення у межі держави із переважанням мусульманського населення. Таким чином на момент закінчення 1905 р. за сприяння цієї організації кількість мусульманського населення у регіоні значним чином продовжувала скорочуватись за рахунок міграцій у османські кордони – по закінченню року близько 3 тис. осіб, що сповідували іслам переселились із Закубання¹.

Політичною організацією націоналістичного характеру, яка активізувала свою діяльність у період революції стали організації сіоністського характеру, проте, враховуючи незначну кількість юдеїв у Кубанській області, які склали близько 0,11%² від усього населення регіону, їх діяльність у Кубанській області обмежувалась майже виключно координацією юдейських общин задля організації самооборони у випадку антисемітських випадків, здійснюваних революційно налаштованим козацтвом, іногородніми-християнами чи представниками консервативних політичних організацій зокрема чорносотенними угрупованнями, які розгортались у Катеринодарі, Армавірі та інших крупних місцях області³.

Узагалі, характеризуючи діяльність політичних та громадських організацій на Кубанській області та сусідніх регіонах можна зауважити, що на початку ХХ століття спостерігається слабка залученість місцевого населення у їх роботі, за виключенням низки масових виступів, інспірованих партіями соціалістичного, прогресивного й, з іншого боку, націоналістичного та монархічного спрямування. Риторика цих партій не мала впливового відгуку у регіоні й, його узагалі у цей період можна охарактеризувати у якості

---

¹ Революция 1905-1907 годов на Доку и Северном Кавказе//Кавказский Узел. 2009. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/151839/#2> (Останнє звернення: 02.05.2023)

² Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г... URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php?reg=100 (Останнє звернення: 02.05.2023)

³ Революция 1905-1907 годов на Доку и Северном Кавказе//Кавказский Узел. 2009. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/151839/#2> (Останнє звернення: 02.05.2023)

«периферії» у цю революційну добу. Політичні та громадські організації майже виключно були репрезентаціями у своїй діяльності окремих чітко виокремлених груп населення – есери та РСДРП, що співпрацювали у цей період у регіоні переважно підтримувались значною частиною іногороднього населення, у той час як консервативні та монархічного спрямування – представниками козацької старшини, попри деякі виключення із цього правила. Зважаючи на попередню переважну роль козацтва у якості переважною групи у регіоні, його стану ізолюваність та соціальну мобільність, «національні» угруповання займали незначне становище на політичній арені регіону, репрезентуючись переважно вихідцями із інших регіонів імперії чи інших держав, апелюючи до локальних мовних чи релігійних меншин, мобілізуючи їх у якості представників певної «національності».

3.2. Діяльність українських національних політичних та громадських організацій на Кубані на початку ХХ століття.

На фоні активізації діяльності політичних та громадських організацій на початку ХХ століття у Російській імперії, Кубанській області зокрема, у останньому розгортається діяльність організацій, які ідентифікували себе у якості «українських».

На початку 1901 р. на території Кубанської області, у м. Катеринодарі було спостерігається діяльність місцевого філіалу Революційної української партії, організації, для якої також спорадично використовується поняття «Чорноморської громади»¹. Самий основний кістяк РУП, яка виникла у 1900 р. у Харкові на цей момент не мала чіткої організаційної структури та політичної програми, будучи угруповання різноманітних організацій, прихильних до розвитку українськомовної культури та її політичної репрезентації в Російській імперії². Одним із документів популістського

---

¹ Білий Д. Українці Кубані в 1793-1921 роках... С. 356.

² Міхновський М. Самостійна Україна// Самостійна Україна. Програма Революційної Української Партії із 1900 р. Вид. Відділу Союзу Українців у Великій Британії. Лондон. 1967. С. 22.

характеру, який тривалий час виконував функції програмного документу партії фактично був памфлет «Незалежна Україна» авторства М. Міхновського, який декларував необхідність створення шляхом збройного повстання українськомовного населення в Австрійській та Російській імперії утворення окремого політичного утворення, «...для українців» «...від гір Карпатських аж по Кавказькі»¹, у якій забезпечення інтересів українськомовного елемента забезпечувались би силовими методами та переслідування носіїв інших діалектів чи релігій у якості «чужинців».

Зі змінами усередині основної частини партії у Харкові та змінами у її складі, до 1903 р. відбулось фактичне оформлення партії у якості соціал-демократичної, спрямовані до співпраці із подібними партіями соціалістичного та прогресивного спрямування загальноросійського характеру й, яка переважно була спрямована, первинно, на забезпечення реалізації українськомовної освіти, із подальшими перспективами розширення самоуправління на адміністративно-територіальних одиницях імперії, на яких проживало населення, що переважно, послуговувалось українською мовою².

Очільником катеринодарського угруповання РУП неформально вважався С. І. Ерастов, виходець зі змішаної родини представників чорноморського старшинства та православного духовенства, випускник Ставропольської гімназії, під час навчання у якій, вірогідно, був членом місцевого відділення загальноросійської організації ліворадикального спрямування «Народна воля». У період від 1879-1880 р. навчався у Київському університеті, після виключення із якого завершив освіту на юридичному університеті Санкт-Петербургу³.

---

¹ Міхновський М. Самостійна Україна... С. 23.

² Япишин Б.М. Революційна українська партія//Енциклопедія історії України [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Revoliutsijna_ukrainaska (Останнє відвідування: 17.05.2023)

³ Чумаченко В.К. Ерастов Степан Іванович//Енциклопедія сучасної України. 2009. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=17967 (Останнє звернення: 25.03.2023)

Під час навчання у першому, зважаючи на його попередню схильність до участі у соціалістичних організаціях, відбулись його контакти із прихильниками розвитку українськомовної культури та освіти із інших регіонів імперії. Одним із наслідків таких контактів стало знайомство із М. Лисенком у 1878 р. та, через нього, із В. Антоновичем та його оточенням участь Ерастова, через яких відбувались його зв'язки із «Старою Громадою», співпрацюючи із метою укладання словника лексики української мови. Період після виключення Київського університету дозволив між 1880-1881 р. зблизитись із умовним «лідером» інтелігенції, прихильної до україномовної культури, Михайлом Драгомановим¹.

Під час навчання у Петербурзі підтримував контакти із місцевою чорноморською громадою та представниками українського руху, сприяючи організації місцевої студентської «Громади» та поширюючи нелегальну літературу революційного спрямування, зокрема українською мовою, за що у 1882-1886 р. відбував покарання депортацією на територію Акмолинської області².

Із 1894 р. Ерастов, після повернення до Кубанської області формує навколо себе у Катеринодарі угруповання представників місцевої інтелігенції, прихильної до розвитку українськомовної літератури, культури та освіти, переважно, залучаючи до співпраці та налагодження зв'язків тих осіб, яка унаслідок репресивних актів та цензури виявились маргіналізованими, зокрема поета М. Вороного, Я. Жарко, Л. Мельникова, М. Доброскока, І. Ротаря тощо, а також низку вихідців із Кубанської області, які попередньо відбували покарання у інших регіонах імперії, таких як В. Скидан та історик Ф. Щербина. Саме це катеринодарське угруповання, яке складалось майже

---

¹ Федина Т. Ю. Просветительская деятельность украинской интеллигенции в Кубанской области (конец XIX – начало XX в.)//Общество: политика, экономика, право. № 2. 2010. С. 22

² Чумаченко В.К. Ерастов Степан Иванович... URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=17967 (Останнє звернення: 25.03.2023)

повністю із вихідців із інших губерній імперії й стало основою для формування у регіоні філіалу РУП у 1901 році¹.

Улітку 1902 р. склад цієї організації поповнився низкою вихідців із Полтавської губернії, виключених із Полтавської духовної семінарії за революційну риторичу та поширення відповідної літератури, такі як С. Петлюра, Г. Ткаченко, П. Понятенко². Останніх, судячи за спогадами С. Петлюри приваблював цей регіон, зважаючи на певну прихильність до українськомовної культури серед місцевої адміністрації, зокрема щодо українськомовного театру, а також переконання у тому, що революційна діяльність зможе знайти відгук у середовищі колишнього чорноморського козацтва, через збереження настроїв «запорозької ностальгії», які, за його спостереженням йому ввижались поширеними, на рівних із українськомовною пісенною традицією³. До рядів цього угруповання долучались представники інтелігенції, прихильні до українського руху із інших територій імперії та, частково, місцеві ентузіасти та громадські діячі, такі як М. Рябовіл та Л. Бич та частина молоді, що навчалась у місцевих навчальних закладах, зокрема Майкопського ремісницького училища⁴.

Напередодні 1902 .р діяльність цієї організації орієнтувалась майже виключно на організацію заходів культури українською мовою – пісенних заходів із популяризації українськомовного репертуару, українськомовного театру, літератури, які проводились з особистої ініціативи С. Ерастова та через його прямі зв'язки із представниками місцевих громадських та культурних організацій⁵.

---

¹ Карапетян Л.А. К вопросу о национальном государстве в идеологии РУП-УСДРП в 1900-1917 гг. (с использованием материалов Кубанской области)//Культура и время перемен. 2017. №4(19). URL: imekguki.esrae.ru/35-303 (Останнє звернення: 28.03.2023)

² Васильев И.Ю. Украинский национализм, украинизация и украинское культурное движение на Кубани (вторая половина XIX- начало XXI века). 2014. М. С. 46.

³ Карапетян Л.А. К вопросу о национальном государстве в идеологии РУП-УСДРП в 1900-1917 гг...

⁴ Васильев И.Ю. Украинский национализм, украинизация и украинское культурное движение на Кубани... С. 46.

⁵ Федина Т. Ю. Просветительская деятельность украинской интеллигенции в Кубанской области... С. 22.

Від 1902 р. та входження до складу організації «полтавців» спостерігається перший досвід політичної діяльності місцевого відділення РУП в регіоні, зокрема, який проявився через досвід її представниками поширення відповідної літератури політичного характеру. Однією із таких робіт стала «До чорноморських козаків» та низки пропагандистських прокламацій та брошур, що друкувались у Харкові, Києві чи Львові¹, які активно поширювались через співпрацю Ерастова із редакціями таких часописів як «Літературно-науковий вісник», «Приазовський край», «Рада» тощо².

Попри тимчасове припинення активності діяльності «Чорноморської громади» у 1902 - наприкінці 1903 р. у зв'язку із низкою арештів його членів зі справи поширення революційної літератури, зокрема С. Петлюри, РУП прожовувала функціонувати³. У період від 1903 по 1905 рр. окремі відділення РУП виникали у низці міст регіону, як Новоросійську, Армавірі її та низках станиць Кубанської області: Новодмитріївській, Калузській, Дминській тощо, по яких й відбувалось поширення політичної літератури.

Усього структурно основну частину організації РУП в регіоні складала «чорноморська громада» із осередком у Катеринодарі, яка напередодні революції 1905 р. усього нараховувала 11 осіб⁴, низку міських угруповань-комітету та, станом на 1905 р. 17 сільських гуртків по Кубанській області та Чорноморській губернії. У загалі до 1905 р. «Чорноморська громада» нараховувала у своєму складі не більше 200 осіб по Кубанській області та Чорноморській губернії⁵, що робить цю партію, переважно, дрібною та такою, що репрезентувала переважно інтереси вузького прошарку населення. Низька кількість учасників організації у регіоні також була спричинена тим, що

---

¹ Карапетян Л.А. К вопросу о национальном государстве в идеологии РУП-УСДРП в 1900-1917 гг...

² Федина Т. Ю. Просветительская деятельность украинской интеллигенции в Кубанской области... С. 22.

³ Васильев И.Ю. Украинский национализм, украинизация и украинское культурное движение на Кубани... С. 47.

⁴ Васильев И.Ю. Украинский национализм, украинизация и украинское культурное движение на Кубани... С. 47.

⁵ Карапетян Л.А. К вопросу о национальном государстве в идеологии РУП-УСДРП в 1900-1917 гг...

більшість її учасників до 1905 р. переважно були представники українофільської інтелігенції із інших регіонів імперії, значна кількість яких покинула регіон після серії арештів 1903 р.

Відомо, що у період первинної діяльності Чорноморської громади поширювалось щонайменше три найбільш відомих пропагандистських документи, які усі пов'язані із іменем С. Петлюри та його оточення. Серед брошур, які поширювались представниками РУП по м. Катеринодару, станицях, містах та селах Кубанської області та Чорноморської губернії можна зазначити такі документи як відозва «До Чорноморських козаків», «Десять заповідей» та «До трудівників». Із цих трьох «До чорноморських козаків», вірогідно, авторства С. Петлюри, була особливо поширена, порівняно із іншими документами партії – станом на момент арешту членів організації у 1902 р. її копії було знайдено у семі станицях області, а також особисто у С. Петлюри 118 копій¹.

Документ, у першу чергу, наголошував на необхідності солідарності між «чорноморською» частиною Кубанського козацького війська із невійськовим населенням за етнічною ознакою, за приналежністю до однієї етнічної групи, та закликав козаків до протесту та відмови участі у придушенні виступів страйків робітників та акцій протесту, до прояви солідарності із ними у боротьбі «проти монархії та капіталізму»². Із вимог національного характеру, у ньому наголошувалась потреба у сприянні розвитку місцевої освіти місцевими діалектами та мовами, використовуючи тези «самовизначення народів» у своєї риториці³. Зміст та характер документу «Десять заповідей» не є наразі відомим, як й зв'язок цього документу із брошурою авторства М. Міхновського «Десять заповідей УНП», які мають спільну назву. Вірогідно, цей документ, так само як й «заповіді» Міхновського

---

¹ Білий Д. Українці Кубані в 1793-1921 роках... С. 364.

² Васильєв І.Ю. Украинский национализм, украинизация и украинское культурное движение на Кубани... С. 49.

³ Карапетян Л.А. К вопросу о национальном государстве в идеологии РУП-УСДРП в 1900-1917 гг...

міг містити у собі пропаганду націоналістичних тез та елементи «виховання національної самосвідомості» серед українськомовної частини населення регіону.

Питання розв'язку соціально-економічних проблем та становища місцевого населення, як представників військового стану, так й груп іногородніх залишались основною сферою діяльності партії згідно із рештою відомих її матеріалів, зокрема що простежується у брошурі «До трудівників» у якій сформульований заклик до боротьби проти монархії, для якої населення є «внутрішнім ворогом», до підтримки соціал-демократичних партій, утворення демократичної республіки у Росії, необхідність забезпечення соціальних та економічних прав, дозволу друку та публікації місцевими мовами, зокрема українською. Окрім вищеназваних документів, по області ходили також брошури із назвами «Солдатська пам'ятка», «Селянам війн не треба», «Відкритий лист до робочого люду»¹. Попри те, що зміст їх наразі залишається не повністю доступним, можна стверджувати, що вони були спрямовані на пропаганду соціал-демократії серед військового, так й цивільного населення регіону, подібно до вищеназваних документів.

Діяльність Чорноморської громади до революції 1905 р. важко відстежувати, зважаючи на її підпільний характер після серії арештів 1902 р., переїзду низки її найбільш активних представників із Кубанської області, зокрема С. Петлюри, слабку репрезентацію у ній інтересів місцевих еліт та інтелігенції, порівняно із іншими політичними партіями, які діяли нелегально у регіоні напередодні революційних подій².

Розгортання революційних подій у 1905 р. й оголошення Маніфесту Миколи II у жовтні того року, що супроводжувався поступовою ліквідацією цензурного тиску на українськомовну літературу й фактичною втратою

---

¹ Карапетян Л.А. К вопросу о национальном государстве в идеологии РУП-УСДРП в 1900-1917 гг...

² Васильев И.Ю. Украинский национализм, украинизация и украинское культурное движение на Кубани... С. 47.

правочинності Емського указу призвели до відновлення діяльності кубанського угруповання РУП та інших організацій, прихильних до українськомовної культури та культивуваці «української» ідентичності. У середині літа 1905 р. вперше Катеринодарське угруповання РУП отримало власну типографію, у якій надалі розроблялась власна документації у більших обсягах.

Діяльність Чорноморської громади поновлюється улітку 1905 р., коли у Катеринодарі оформлюється самостійна типографія партії, що дозволило її представникам доповнювати привезену та надруковану інших регіонах та за кордону літературу більшою кількістю місцевих творів із власною печаткою з назвою «Чорноморська громада РУП»¹. Однією із перших відозв, надрукованих безпосередньо у Катеринодарі представниками РУП-УСДРП була «До козаків», присвяченій висвітленню подій російсько-японської війни із негативного боку, у якості інтриги монархії, байдужої до інтересів населення. Мета цього умовно звернення до чорноморської частини кубанського козацтва полягала у скликанні козаків до неучасті у придушення виступів селянства та робітників, а встати на їх захист проти монархії та націоналістичних організацій. Центральною думкою, яка постає у творі є апеляція до «патріотичного сентименту», а саме до «запорозької ностальгії» чорноморського козацтва – вступ на бік мас населення у брошурі висвітлювався у якості акту, ідентичного виступам запорозького козацтва у Речі Посполитій XVIII століття, до якого чорноморці мають долучитись «аби не зганьбити добре ім'я предків», наголошуючи на тому, що, згідно із текстом цього документу, козацтво та невійськове населення регіону належать до однієї групи «народу»².

Елементи націоналістичної української риторики простежувались у документі «Про присягу», присвяченому низці виступів представників

---

¹ Карапетян Л.А. К вопросу о национальном государстве в идеологии РУП-УСДРП в 1900-1917 гг...

² Там само.

козацтва у період революції, зокрема виступу Анапського батальйону. У цьому документі вибудовувався, та само, наратив історичного характеру – дії представників Анапського батальйону розцінювались рівнозначними виступам запорозького козацтва у Речі Посполитій та Російському царстві, згідно із яким вибудовувався образ анапців, «нащадків запорожців» у якості «захисників українського народу від глуму деспотів». У свою чергу, у документу відбувався заклик до решти колишнього чорноморського козацтва, за яким подібні дії, спрямовані на захист «свого народу» не варто сприймати повсталим у якості порушення присяги. У заключній частині тексту, на рівних із закликами до боротьби за соціал-демократію відбувається заклик до боротьби за створення у складі Росії окремої автономної одиниці на територіях із українськомовним населенням¹.

Ці документи, переважно поширювались разом із брошурами та агітаційними публікаціями інших партій соціалістичного та революційного характеру, зокрема РСДРП та соціал-революціонерів, співпраця між представниками місцевого відділення РУП-УСДРП супроводжувалась у часі із аналогічними процесами у інших відділеннях цієї організації у другій половині 1905 р. У цей період представники інших партій соціалістичного спрямування у Катеринодарі користувались типографією С. Ерастова для друку власної документації та брали участь у спільних акціях.

Характерною ознакою такої співпраці є виступ соціалістичних партій під час оголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. у Катеринодарі, на яких прихильники УСДРП ніяк не відокремлювались із решти революційних партій загальноросійського характеру, окрім, бодай, гасел українською мовою, закликами до створення більш сприятливих умов до розвитку українськомовної освіти, не артикулюючи гасел націоналістичного характеру,

---

¹ Карапетян Л.А. К вопросу о национальном государстве в идеологии РУП-УСДРП в 1900-1917 гг...

вимог до автономії тощо чи відокремлюючи українськомовне населення регіону від російськомовного¹.

Попри це, порівняно із відповідними документами, які поширювались представниками цих організацій у регіоні, риторика у брошурах Чорноморської громади, за виключенням закликів до повалення монархії, вступу на бік народу, апеляції до емоційного історичного образу запорожців, який міг знайти відгук у частини козацтва не заглиблювались у місцеві конфлікти, які зберігали більшу актуальність як для козацтва у якості стану, зокрема скорочення земельних наділів, зобов'язання виконання військової повинності за власний рахунок, так й для іногороднього населення. Закликаючи вступу на бік протестувальників та у боротьбу за революцію, документи Чорноморської громади, проте, не пропонували, власне, способу розв'язання їх проблем.

Питання створення автономної одиниці на територіях із українськомовним населенням, яку підіймала частина документів так само не знайшла відгук у середовищі Кубанської області, риторика, вжита у них, орієнтувалась, переважно на спроби розв'язання місцевих соціально-економічних проблем. Відповідно, заклики до не займали у цьому регіоні у документах Чорноморської громади значної ролі. Цей проблема могла виникнути через слабку репрезентацію місцевої інтелігенції у складі партії, на контрасті із вихідцями із інших регіонів імперії, попри залучення до неї низки місцевих авторитетних педагогів-прихильників україномовної культури, таких як І. Ротар та А. Левитський².

Окремо необхідно зауважити, що у решти найбільш крупних політичних та громадських угруповань, які оперували в області у другій половині 1905 р., як й «прогресивних», так й «консервативних», зважаючи на їх

---

¹ Васильев И.Ю. Украинский национализм, украинизация и украинское культурное движение на Кубани... С. 50.

² Там само. С. 48.

«загальноросійський» характер, у місцевій документації та брошурах не спостерігається риторика, згідно із якою можна судити, що їх представники виокремлювали носіїв української мови у якості окремого «народу» чи «іншої» культурної чи «етнічної» групи.

На фоні революційних збурень 1905-1906 р. на території Кубанської області також утворюється крило угруповання «Просвіта», ініційованого представниками місцевого дворянства, прихильного до україномовної культури й які уже входили до на той момент до складу УСДРП: С. Ерастов, М. Рябовіл, Я. Жарко тощо¹. Упродовж 1906 р. філії «Просвіти» відкривались в Майкопі, Темрюці та 13 станицях Кубанської області.

Загальні позиції керівництва Чорноморської громади та місцевого відділення «Просвіти» щодо характеру української мови та проблем й перспектив розетку українськомовної культури були висвітлені С. Ерастовим у його промові, виголошеній на першому зібранні «Просвіти» у серпні 1906 р. Згідно із нею території на яких поширювалась українська мова сприймалися у якості одного окремого «етнічного простору», «України», яка асоціювалась із Гетьманатом XVII-XVIII століть. Згідно із текстом цієї лекції, «Україна» у період існування цього історичного утворення розвивалась у якості «вільної демократичної республіки», із окремими «правами та мовою», які було «відібрано» через свавілля Московського царства, яке позбавило «Україну» «власної мови, культури», а козацтво схиляє до «зради своєму народові»².

Надалі Ерастов закликав присутніх, членів партії та «Просвіти» долучатись до підтримки проєктів, у першу чергу, спрямованих на розвиток українськомовної освіти як для дітей, так й для дорослих та спонсорувати відповідні культурні заходи етнічного спрямування, публікації періодичних видань, гуртків зі збирання етнографічних матеріалів³. Наостанок у цій

---

¹ Федина Т. Ю. Просветительская деятельность украинской интеллигенции в Кубанской области... С. 22

² Білий Д. Українці Кубані в 1793-1921 роках... С. 366-367.

³ Там само... С. 366.

промові Ерастов заявив, що питання захисту української мови та її розвитку у сфері освіти та культури потребує репрезентації у Державній Думі. Частково торкнувшись згадки свою чергу, частково торкнувшись про потребу «української автономії», проте, без уточнення, що це поняття означало у контексті – лінгвістичної та культурної автономії, чи політичної¹. Фрагменти промови Ерастова надалі поширювались у якості однієї із брошур Чорноморської громади та стали частиною статуту місцевого відділення «Просвіти»². Основним способом реалізації названих задач передбачались масові заходи, присвячені українській мові, спонсорування організації етнографічних ярмарків, відкриття крамниць українськомовної літератури у низці міст регіону й просування проблеми розвитку українськомовної освіти у Державній Думі³.

Реалізація відповідних заходів, проте, не була здійснена, у серпні 1906 р. було заборонено проведення запланованої етнографічної ярмарки у Катеринодарі, на літо 1907 р. філії організації пережили низки обшуків, унаслідок яких вони були закриті за постановою адміністрації Кубанської області «..за протиправну діяльність»⁴. 28 жовтня 1907 р. було ліквідовано катеринодарський філіал «Просвіти», унаслідок чого значна частина представників цих гуртків перейшла у нелегальну сферу діяльності. Підпільні філії «Просвіти» продовжували діяти, щонайменше, до 1909 р. у Катеринодарі та Новоросійську. До початку першої світової війни у складі організації «Просвіти» перебувало близько 10 осіб, які, водночас, залишились єдиними представниками УСДРП у регіоні⁵.

Заходи місцевої адміністрації, у період початку згортання здобутків Революції 1905 р. пов'язані із припиненням легальної діяльності політичних

¹ Карапетян Л.А. К вопросу о национальном государстве в идеологии РУП-УСДРП в 1900-1917 гг...

² Васильев И.Ю. Украинский национализм, украинизация и украинское культурное движение на Кубани... С. 49.

³ Карапетян Л.А. К вопросу о национальном государстве в идеологии РУП-УСДРП в 1900-1917 гг...

⁴ Білий Д. Українці Кубані в 1793-1921 роках... С. 367.

⁵ Васильев И.Ю. Украинский национализм, украинизация и украинское культурное движение на Кубани... С.51.

партій та громадських організації у Російській імперії фактично присікли діяльність прихильників українського руху в регіоні до початку Першої Світової війни.

У своїй документації та пропагандистських брошурках Чорноморська громада РУП переважно орієнтувалась на представників усіх верств населення, у тому числі й представників військових станів, прагнучи до знаходження компромісу, переважно, на ниві соціально-економічних інтересів, у той час як риторика етнічна займала менш визначну позицію та не проявляла себе у цих роботах, так само не використовувалась майже цілковито риторика націоналістичного чи «національно-визвольного» характеру, зокрема це стосується у вимог щодо створення автономної одиниці на територіях поширення української мови в Російській імперії, що залишалось однією із найбільш поширених тез у документах партії на Наддніпрянщині¹.

Прихильні до українського культурного та політичного руху організації на території Кубанської області на початку ХХ століття залишались переважно репрезентованими частиною місцевої інтелігенції – в умовах попередньої доби це були переважно представники дворянства, що отримували освіти у регіоні та інших регіонах імперії, переважно у Харкові та Києві, які походили із середовища чорноморської старшини та у середовищі яких залишались тенденції до «запорозької козацької ностальгії».

Разом із тим, представництво місцевої інтелігенції у прихильних до української культури політичних організаціях залишалось незначним, здебільшого вони мали функціонувати за рахунок залучення до них відповідних діячів із інших регіонів, у той час як переважні позиції у регіоні на початку століття у цьому середовищі займали соціалістичні та революційні партії загальноімперського характеру та монархічні консервативні загальноімперські організації. У регіоні перші опирались на інтереси

---

¹ Япишин Б.М. Революційна українська партія//Енциклопедія історії України [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Revoliutsijna_ukrainaska (Останнє відвідування: 17.05.2023)

невійськового населення, що страждало від економічних та соціальних обмежень та привілеїв на користь козацтва та на незабезпечених представників, власне, козацтва, які страждали від низького забезпечення, військових повинностей та необхідності вести поліційну службу. В цих умовах риторика загальнодержавного характеру виявилась більш впливовою та змогла щільніше згуртувати маси населення, порівняно із українськими організаціями.

У свою чергу монархічні та консервативні організації знайшли своє середовище у козацтва та заможних представників невійськового населення, які надали використовували російського націоналістичну риторику задля спроби апеляції до інтересів малоосвічених соціальних низів, у середовищі першого, попри тривалі тенденції «запорозької ностальгії» та прихильності до українськомовної культури, на першому місці стояло збереження статусу-кво в умовах революційних перевтілень, відповідно, значна частина вихідців із чорноморського козацтва залишалась незацікавленою в українських політичних організаціях.

У свою чергу останні на початку ХХ століття та до 1907 р. року переважно представлялись філіалами однієї організації – РУП-УСДРП, яка у регіоні не виробила чіткої програми та, скоріше, схилилась на бік соціалістичних та революційних партій, переважно використовуючи подібну риторику та активно співпрацюючи з останніми. Їхні вимоги стосувались майже виключно культурних вимог, зокрема, сприяння поширенню українськомовної освіти у випадку демократичних перетворень у Російській імперії. Ці організації не висували, фактично, власної програми щодо перетворення Російської імперії та були неефективними у апеляції до місцевих соціально-економічних проблем. Урешті решт на момент згорання революції у 1907 р. політичні організації, прихильні до розвитку української культури залишались не впливовими у регіоні.

ВИСНОВКИ

Упродовж XIX- на початку XX століття регіон Кубані поступово формувався у ході інтеграції регіон до складу Російської імперії, що супроводжувався стабілізацією відносин із Османською імперією на зламі XIX століття, веденням низки тривалих, руйнівних конфліктів із місцевим населенням, політичними та племінними утворенням регіону у першій половині XIX століття, проведенням адміністративних та соціально-економічних реформ у другій половині століття та перших десятиліттях XX століття. Соціальні групи земель Чорноморського війська, Кубанської області та Чорноморської губернії у складі Російської імперії формувались у тісному зв'язку із оформленням військової ієрархії Чорноморського та Кубанського козацьких військ, процесами ліквідації рудиментів їх ранньомодерних форм організації, зокрема автономного управління, переважно, зважаючи на стратегічно важливе геополітичне становище цих територій для імперії, їх значення у якості прикордоння по р. Кубань та, у другій половині XIX століття – упираючись у гірську смугу Кавказу.

Враховуючи ці фактори: тривалий, поступовий процес оформлення регіону у зв'язку із внутрішньо- та зовнішньополітичною ситуацією Російської імперії, важливу роль у оформленні місцевих соціальних груп козацтва, що переживало значні процеси перевтілення у якості соціального інституту та складової збройних структур держави тощо, українські рухи та розвиток форм української ідентичності, уявлень про «український народ», його відносини із іншими уявними спільнотами набували власної специфіки, будучи залежними від основних тенденцій у культурному розвитку козацьких військ.

У першій половині XIX століття Чорноморське козацьке військо, утворене на базі складу та організації пізнього Війська Запорозького Низового, ставши основним інструментом у процесах інтеграції територій на

північ від р. Кубань, у якості соціальної групи переживало динамічні перевтілення, пов'язані із процесами переселення, демографічними кризами, що супроводжували процеси засвоєння нових територій та організації економічного життя та оборони в умовах Кавказької війни, що розгорталась. У цих умовах відбуваються процеси із організаційної інтеграції війська до складу загальноімперської військової структури, а територій їх розселення – до більш стабільного та системного адміністративного апарату.

Прояви українського руху в регіоні, зокрема створення інтелектуальних продуктів його представниками українською мовою у цей період залишались залежними від розвитку інтелектуальної культури на землях Чорноморського війська узагалі, зокрема розвитку освіти, яка залишалась майже виключно зарезервованою для представників чорноморського старшинства, яке оформлюється у якості окремої нобілітованої групи із відповідними правами та привілеями. Відсутність юридично закріпленого права на приватну власність представників чорноморського старшинства у межах війська стала одним із факторів, що запобігав сильному соціально-економічному розмежуванню у його межах, попри збереження привілеїв представників старшинства на отримання офіційної освіти у інших територіях імперії, зокрема, у м. Харкові. На даний період для соціальних груп у межах земель Чорноморського війська було характерним, переважно, дотримання скотарства у якості

Прояви українськомовної культури у регіоні у першій половині століття стали інтелектуальними продуктами, створеними, переважно, представниками чорноморського старшинства, що практикувались у створенні творів наукового характеру та творів сучасної художньої літератури, у яких використання української мови та її дослідження супроводжувались використанням відповідної атрибутики «етнічного» характеру та використанням художніх тропів, які мали відсилати споживачів цієї продукції до асоціації Чорноморського війська із Військом Запорозьким, розвиваючи

тенденції «запорозької ностальгії» - асоціації Чорноморського козацького війська із Запорозьким, глорифікації «утрачених золотих вольностей», як й «героїчної слави» запорожців у якості об'єктів для наслідування сучасниками. Формування відповідної ідентичності у таких творах мало сприяти поширення у середовищі Чорноморського війська та інших соціальних груп імперії ідеї про цінність та недоторканість попередніх автономних складових організації Чорноморського війська, утворення образу його у якості «самобутнього народу», частини більш широкої групи, представники якої, зокрема, проживали на «Наддніпрянській Україні Наливайка та Хмельницького».

У другій половині ХІХ століття завершуються процеси інтеграції організації Чорноморського війська до складу загальноросійської військової системи через утворення на його базі Кубанського козацького війська, військова ієрархія якого стала основою для адміністративного управління Кубанською областю, крупною адміністративно-територіальною одиницею, що охоплювала території, зокрема на південь від р. Кубані, на які тільки передбачалось поширити систему управління, що розвивалась у попередньому періоді на землях війська Чорноморського.

Заходи із переселення представників чорноморського війська на південь супроводжувались актами протесту його окремих представників, переважно чорноморського старшинства, яке прагнуло гарантування своїх попередніх привілеїв, використовуючи для того, зокрема, риторику «запорозької ностальгії» та застосовуючи на означення чорноморського козацтва, у окремих випадках, термін «українців». Упродовж наступних десятиліть на розвиток соціальних груп регіону впливали процеси, пов'язані із розширенням прав на, де-факто, земельну власність у регіоні для представників військового стану, укупі із процесами притоку до області значної кількості селян із інших регіонів імперії, за допомогою яких керівництво останньої прагнуло стимулювати розв'язання демографічної ситуації, зокрема на Закубанні. Більшість козацьких господарств у той період продовжували надавати

пріоритет скотарству у якості основного виду господарської діяльності, використовуючи майже виключно безправне іногороднє населення у якості найманої сили для організації господарств фермерського типу, інтегруючись до процесів розвитку капіталізму в Російській імперії у якості переважно аграрного регіону.

Поступовий зріст фактичної соціально-економічного розмежування між представниками козацтва, що супроводжувався появою такого «іногороднього» для корпоративного військового стану елементу призводили до реакційного зросту стихійної «етнізації» відносин в області, зокрема використання екзоетнонімів для представників «чужих» соціальних груп частиною українськомовного населення регіону. У свою чергу, зіштовхнувшись із появою іногороднього населення козацтво, переживаючи фактичну земельну кризу на найбільш придатних для активної колонізації частинах регіону, зокрема його найбільш впливова частина, чорноморське старшинство продовжують у цей період використання елементів українськомовної культури у своїй інтелектуальній продукції, що, зокрема, проявилось у популяризації у регіону українськомовного театру у другій половині століття, попри впровадження до дії цензурних заходів по всій території Імперії.

У свою чергу у середовищі чорноморського козацтва розвиток українського руху, у поодиноких випадках спостерігаються тенденції, що не спостерігались попередньо, зокрема зріст попиту на наукову та освітню українськомовну літературу для навчальних закладів області, що відкривались у цей період та випадки написання окремими авторами літератури націоналістичного та революційного характеру українською мовою, у якій формуються «українська» етнічна ідентичність. Попри це, необхідно зауважити, що для Кубанської області на той період залишаються не характерними революційні тенденції та зріст популярності відповідних інтелектуальних спрямувань, зокрема українського націоналістичного

характеру – більшість представників місцевої українськомовної культури не формулювали концепції окремої «української» ідентичності, залишаючись майже виключно прихильниками використання етнографічної атрибутики під час написання творів літератури та організації заходів культури.

На початку ХХ століття на території Кубанської області більш активно розгортають свою діяльність політичні та громадські організації загальноросійського характеру, діяльність яких, проте, є менш яскравою, порівняно, зокрема, із більш урбанізованими територіями Імперії. Організації «прогресивного», соціалістичного спрямування апелювали як до інтересів іногороднього населення, так й до нагальних проблем звичайних служилих мас козацького населення, змушеного до ведення тривалого ведення поліцейської та військової служби в умовах земельної кризи. У свою чергу консервативні, монархічні організації, використовуючи риторику націоналістичного та шовіністичного характеру мобілізували навколо себе значну кількість місцевого малоосвіченого чи неосвіченого узагалі як селянського, так й козацького населення, діючи майже виключно у реакції на виступи представників першої групи.

Політичні та громадські організації в області на початку ХХ століття, що клопотались за проблеми розвитку місцевої українськомовної культури та розширення її представництва були репрезентовані майже виключно місцевим відділенням РУП та організованого її представниками місцевого крила товариства «Просвіта». Складаючись із незначної частини місцевих інтелектуальних еліт, переважно частини чорноморського дворянства та вихідців із інших територій імперії, Чорноморський гурток РУП не висував власних, унікальних політичних закликів, які би відповідали попереднім тенденціям у розвитку соціальних груп в регіоні, тяжіючи своєю риторикою до пропаганди загальноросійських соціалістичних партій, у поодиноких випадках звертаючись до перспектив розвитку українськомовної освіти у

регіоні та перспектив розширення самоврядування на територіях із переважним українськомовним населенням.

У загалі, для українського руху Кубанської області у XIX – початку XX століття характерна сильна прив'язка до потреб військової структури регіону, що активно розвивалась та відігравала у регіоні, переважно, консервуючи роль, маючи за мету зберегти власне попереднє привілейоване становище. Відповідно у роботах, створених у регіоні у цей період не спостерігається оформлення концепції про «український народ» у якості окремої етнографічної одиниці, за винятком діяльності окремих діячів культури. У тих випадках, коли відбувались подібні випадки концептуалізації українського етносу, це відбувалось майже виключно у зв'язку із тісними контактами представників чорноморського старшинства із відповідними групами у Харкові, Києві тощо та, переважно, у моменти сильних соціальних потрясінь, як утворення Кубанського козацького війська, Революції 1905-1907 рр.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Василь Мова (Лиманський). Твори. під ред. Ю. Шевельова. Вид. «Дніпрова хвиля». Мюнхен. 1968. 380 с.
2. Высочайшая грамота, жалованная Черноморскому казачьему войску 30-го Июня 1792 года. Вернаго Нашего войска Черноморскаго Кошовому Атаману, старшинам и всему войску Нашего ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА милостивое слово// Дмитриенко И.И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского кззачьего войска. Т.2: Бумаги императрицы Екатерины II. Потемкина-Таврического, Суворова-Рымникского, Голенищева-Кутузова и др. 1787-1795 гг. СПб. 1896. С. 2-4.
3. Кухаренко Я. Г. Чорноморський побит//Українська драматургія першої половини ХІХ ст. Маловідомі п'єси./Ізброник. URL: <http://litopys.org.ua/dramukr/dram07.htm> (Останнє звернення: 21.02.2023)
4. Манифест Великой Императрицы Екантирины II о присоединении Крымского полуострова, острова Тамани с всея Кубанской стороны к России, 1783 год, 8 апреля//Полное собрание законов Российской Империи. Т. XXI. 15. С. 708.
5. Міхновський М. Самостійна Україна// Самостійна Україна. Програма Революційної Української Партії із 1900 р. Вид. Відділу Союзу Українців у Великій Британії. Лондон. 1967. С. 13- 29
6. Мова В. С. Думи засланця// Василь Мова (Лиманський). Твори. під ред. Ю. Шевельова. Вид. «Дніпрова хвиля». Мюнхен. 1968. С. 263
7. Мова В. С. Заповіт засланця// Василь Мова (Лиманський). Твори. під ред. Ю. Шевельова. Вид. «Дніпрова хвиля». Мюнхен. 1968. С. 274-275
8. Мова В. С. Козачий кістяк // Василь Мова (Лиманський). Твори. під ред. Ю. Шевельова. Вид. «Дніпрова хвиля». Мюнхен. 1968. С. 257-258

9. Мова В. С. На могилі (На прощання з Україною)// Василь Мова (Лиманський).Твори. під ред. Ю. Шевельова. Вид. «Дніпрова хвиля». Мюнхен. 1968. С. 253-254
10. Мова В.С. До земляків-роботяг//Василь Мова (Лиманський).Твори. під ред. Ю. Шевельова. Вид. «Дніпрова хвиля». Мюнхен. 1968. С.278
11. Мови та релігії у повітах Російської імперії//Datatowel.in.ua Демографія, економіка, електоральна географія України. URL: <https://datatowel.in.ua/pop-composition/languages-census-1897> (Останнє відвідування: 02.05.2023)
12. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 р. Под ред. Н.А. Тройницкого. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи население, произведенной 28 января 1897 года. СПб., 1905/ Демоскоп Weekly [Електронний ресурс]. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php?reg=100 (Останнє звернення: 02.05.2023)
13. Положение о Черноморском казачьем войске. СПб. 1842. 135 С.
14. Шарап С. Вісті з г. Єкатеринодара// Основа. 1862. №10. С.116
15. Авраменко А.М., Балушок В.Г., Бовгиря А.М. та ін. Історія українського козацтва: нариси у 2-т. Т. 2. 2007. Київ 723 с.
16. Азарова В.В. К проблеме влияние железных дорог на социально-экономическое развитие средней Кубани во второй половине XIX-начале XX веков// Вестник АГУ. № 1. 2016. С. 17-22
17. Акоева Н.Б. Эволюция политического сознания кубанских казаков в годы Русско-японской войны и революции 1905-1907 гг.// Известия Алтайского государственного университета. № 4-5. 2008. С. 7-10
18. Анбиндер К.Н. Агитационно-прогностическая деятельность Российских радикальных политических партий в Армавире в начале

- XX века//Ежеквартальный рецензируемый, реферируемый научный журнал «Вестник АГУ». № 4. 2016 С. 17-24
19. Бабичев М. М. Аграрный вопрос и крестьянское движение на Кубани в период первой русской буржуазно-демократической революции 1905–1907 гг.: автореф. дис. на получение науч. степени канд. ист. Наук. Москва., 1958. 19 с
  20. Білий Д. Галичина і Кубань у другій половині ХІХ- на початку ХХ століття. Створення спільного національно-культурного простору//Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. №. 23. Львів. 2013.С. 193-202
  21. Білий Д. Ліквідація Чорноморського військ та спротив козацтва планам переселення на Закубання (1860-1861рр.)//Історія. №5. 2012. С. 81-85
  22. Білий Д. Соціальне та економічне становище іногороднього населення Кубані в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст//Історія. №5. 2009. С. 52-55
  23. Білий Д. Українці Кубані в 1793-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей. 2009. Львів-Донецьк. 543 с.
  24. Білий Д. Українці Кубані та діяльність польських повстанців на Північному Кавказі в ХІХ столітті//Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість, державність. № 18. 2009. С. 363-372
  25. Богатырева В.В. Истоки формирования правовой ментальности кубанских казаков// Вестник Адыгейского государственного университета. № 1. 2014. С. 43-46.
  26. Бочарников И.В. Кавказская политика России в X-XX веках. Москва. 2013. 225 С.
  27. Бугай Н.Ф. Курень, куренное поселение, станица: основа Кубанского казачьего Войска и Краснодарского края// Наследие веков. № 4. 2017. С. 15-27.

28. Бурыкина Л.В. О принципах землевладения и землепользования кубанского казачества в конце XVIII - начале XX вв // Вестник Адыгейского государственного университета. № 2. 2010.
29. Бурыкина Л.В. Расширение военно-казачьей колонизации на Кавказской линии в 90-е г. XVIII - 60-е г. XIX в.// Вестник Адыгейского государственного университета. №2. 2006. С. 20-24.
30. Васильев И. Почему Кубань не Украина? Провал одного этнополитического проекта// Вопросы национализма. № 1. 2017. С. 157-165.
31. Васильев И. Ю. Эволюция этнического самосознания Жителей бывшей Черномории в XX веке// Исторический формат. № 2. 2015. С. 176-186.
32. Васильев И.Ю. Украинский национализм, украинизация и украинское культурное движение на Кубани (вторая половина XIX- начало XXI века). 2014. М. 340 с.
33. Васильев. И.Ю. Государство и общество в системе ценностей Кубанских казаков (конец XVIII – начало XX в.) // Вестник Томского государственного университета. № 306. 2008.С. 49-52.
34. Венюков М. И. К истории заселения Западного Кавказа (1861–1863. Русская старина. СПб., 1878. № 6. С. 249-271.
35. Герасимук О. Переселення мешканців Чернігівщини на Кубань у кінці XVIII – першій чверті XIX ст.//Сіверянський літопис. №3. 2018. С. 127-136
36. Голобуцький П.В. Інтелігенція та інтелектуали//Енциклопедія історії України. 2005.
URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Inteligencija+ta+intelektualy>
(Останнє звернення: 15.05.2023)
37. Грушевский Д.В. Новые ракурсы кухаренковедения // Культурная жизнь Юга России. № 3. 2011. С. 112

38. Грушевський М.С. Спомини./ М. Грушевський. Передм. Шевченко Ф.//Київ: Щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України та Київської письменницької організації. Київ. 1988. №9. С. 115-140.
39. Давитлидзе Г.Г. Учебные заведения Кубанской области в начале XX века//Общественные науки. №5. 2007. С. 35-41
40. Давитлидзе Г.Г. Формирование сети учебных заведений дореволюционной Кубани: историко-аналитический аспект// Вестник Адыгейского государственного университета. № 2. 2006. С. 25-35.
41. Дубинин И. В, Иванцов И. Г. К некоторым вопросам о библиотеке И.Д. Попко//Научный вестник ЮИМ. №2. 2020. С. 120-125
42. Ерохин И. Ю. Особенности этно-социального облика Казачества Кубани// Культура казачества и национальный язык. №13. 2015. С. 45-50.
43. Забелин В.М. «Дашнакцутюн» на Северном Кавказе в начале XX века//Приоритетные научные направления: от теории к практике. № 4. Ставрополь. 2006. С. 34-40.
44. Забелин В.М. Северный Кавказ и аграрная программа РСДРП периода Первой российской революции//Общественные науки. №3. 2004. С. 23-25.
45. Карапетян Л.А. К вопросу о национальном государстве в идеологии РУП-УСДРП в 1900-1917 гг. (с использованием материалов Кубанской области)//Культура и время перемен. 2017. №4(19).
URL: timekguki.esrae.ru/35-303 (Останнє звернення: 28.03.2023)
46. Касьянов В.В. Петров В.И. Историко-демографическая характеристика аграрного населения Кубанской области второй половины XIX века // Историческая и социально-образовательная мысль. Т. 7 № 6, 2015. С. 43-47.
47. Квициани Д.Д. Казаки на Кавказе в XVI-XVIII вв.// Russian Colonial Studies. № 3. 2019. С. 106-118.

48. Кидакоева З.Ш. Условия формирования партийной прессы Кубани начала XX века// Вестник Адыгейского государственного университета. №1. 2013. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/usloviya-formirovaniya-partiynoy-pressy-kubani-nachala-hh-veka> (Останнє звернення: 16.05.2023)
49. Коваленко В.В. Самоуправление и экономическая жизнь кубанской станицы в конце XVIII - начале XX вв.//Общество: философия, история, культура. №1. 2012. С. 29-35
50. Коваль Р. Нариси з історії Кубані. Український поет Кубані Василь Мова//Українське життя в Севастополі. URL: <http://ukrlife.org/main/kubann/1mova.htm> (Останнє звернення: 02.05.2023)
51. Короленко П. П. Переселение казаков за Кубань в 1861 г. // Кубанский сборник на 1911 год: Труды Кубан. обл. статист. Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1911. Т. 16. С. 265– 576
52. Коропатник М. Кубань: від української колонізації до її зросійщення. Спроба неупередженого аналізу. Частина I. Освоєння Кубані переселенцями з Україна (кінець XVIII – початок XX ст.)//Сіверянський літопис. №2. 2019. С. 64-78
53. Короткий Н.С., Малукало А.Н. В. И. Комоедов та ін. История Кубани: Учеб. Пособие/ Краснодар. 2005. 336 С.
54. Косяшников С.А. Вклад иногороднего населения в развитие сельского хозяйства региона Верхней Кубани (вторая половина XIX – начало XX века)//Манускрипт. №13. 2020. С. 33-38
55. Косяшников С.А. Правовое положение иногородних в казачьих станицах верхней Кубани (вторая половина XIX – начало XX вв.)//Вестник АГУ. № 1. 2020. С. 49-57.
56. Коцарева В.В. Рост социального напряжения в станицах Кубани в начале XX века//Инновационная наука. № 11. 2016. С. 57-58

57. Ликова В. Переселення малоросійських козаків на землі Чорноморського війська на початку ХІХ//Чорноморська минувшина. № 5. 2010. С.27-33
58. Лихницкий Н. Т. Классовая борьба и кулачество на Кубани. Ростов-на-Дону: Севкавказиздат. 1931. 113 с.
59. Лубенец Е. Проблема этнической самоидентификации Кубанских казаков//Постсоветский материк. № 2. 2017. С. 115-122.
60. Максимов И.П. К биографии Ивана Диомидовича Попко// Культурная жизнь Юга России. № 4. 2011. С. 128-131.
61. Малукало А.Н. Кубанское казачье войско в 1860-1914 гг. Краснодар. 2003//cossackdom.org. URL: <http://cossackdom.com/book/bookkuban.html> (Останнє звернення: 02.05.2023)
62. Масленников А. Г. Административно-территориальные преобразования на Кубани в контексте истории региона с 1792 по 1860 год//Культурна жизнь Юга России. № 1. 2006. С. 62-65
63. Матвеев О.В., Ракачев В.И. Татары на Кубани: история и современное состояние// «Гасырлар авазы – Эхо веков». №3. 2021. С. 189-199
64. Матющенко П. П. Переселения Крестьян в казачьи области Северного Кавказе в политике царизма конца ХІХ в. // Теория и практика общественного развития. № 12. 2013. С. 289-294.
65. Матющенко П.П. Аграрная политика царизма и иногороднее крестьянство Кубани и Терека в период контрреформ в России//Теория и практика общественного развития. № 21. 2014. С. 183-186.
66. Мациевский Г. О. Российское казачество в политических событиях начала ХХ века//ХХ век и Россия: общество, реформы, революции. №3. Самара. 2015. С. 47-57
67. Митяев Е. А. Борьба с терроризмом на Кубани в ходе революции 1905-1907 гг.// Общество и право. № 1. 2008. С. 46-50.

68. Норкина Е. Еврейские погромы на «казацкой улице». К истории еврейских погромов на Кубани в октябре 1905 г.// Тирошк – труды по иудаике. № 12. Москва. 2012. С. 154-167.
69. Пахомов А.В. Политическое развитие социалистических партий в Кубанской области в годы Первой русской революции 1905-1907 гг.// Вестник калмыцкого университета. № 3. 2021. С. 67-75.
70. Пахомов. А. В. Выступление в кубанских воинских частях в период подъема революционного движения в 1905 г.//Вестник Калмыцкого университета. №3. 2022. С. 44-51
71. Петренко С.Ж, Попко Іван Діомидович//Енциклопедія історії України [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Popko_I (Останнє звернення: 15.05.2023)
72. Петров В. И. Изучение состава населения Кубанской области во второй половине XIX- начале XX в.//Теория и практика общественного развития. № 6. 2011. С. 235-239
73. Пономаревський С. Зусилля українців Кубані у кінці XIX – на поч. XX століть у культурно-просвітній сфері як передумови започаткування національного шкільництва//Молодь і ринок. № 2. 2012. С. 58-62.
74. Попко И.Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту: очерки края, общества, вооруженной силы и службы: в семнадцати рассказах, с эпилогом, картою и рисунками с натуры. Т. 1. СПб. 1858. 292 С., 5 ил.
75. Рассказов В. Л. Полиция кубанской области в конце XIX – начале XX вв.: структура, функции, штаты и содержание // Научный журнал КубГАУ. №107, 2015. С. 1-17
76. Рассказов Л.П. Кубанское казачество: историко-правовое исследование (конец XVIII в. – начало XXI в.). Краснодар. 2013. 624 с.
77. Ратушняк В. Н. Социально-экономическое развитие Кубанского казачества в 1900-1913 гг.//Историческая и социально-образовательная мысль. №5. 2011. С. 33-37

78. Революция 1905-1907 годов на Дону и Северном Кавказе//Кавказский Узел. 2009. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/151839/#2> (Останнє звернення: 02.05.2023)
79. Сазонова С. Государственная переселенческая политика и движение украинского населения в районы Кубани в конце XVIII – первой половине XIX в. // Власть. № 9. 2008. С. 123-125.
80. Сарбей В.Г. Емський акт 1876//Енциклопедія історії України. Т.3. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Emsky_akt_1876 (Останнє звернення: 16.05.2023)
81. Сафаров Р. Этнотерриториальные изменения на Кавказе в XIX-XX веках // Кавказ & Глобализация. № 4. 2012. С. 130-141.
82. Сень Д. В. Пограничье в истории Черноморского казачества: некоторые факторы освоения пространства // Культурная жизнь Юга России № 4. 2009. С. 50-51.
83. Сергеев В.Н. Борьба за создание демократических правительств на Дону, Северном Кавказе в октябре 1917-января 1918 гг. (Роль умеренных социалистических партий) // Государственное муниципальное управление. Ученые записки СКАГС. 2012. № 2. С. 159-168.
84. Сидоренко Т. Н. Сельскохозяйственные общества и товарищества на Кубани в дореволюционный период//Научный период КубГАУ. №99. 2013. С. 1-16
85. Скибицкая И. М. Проблемы русской колонизации Закубанья на заключительном этапе Кавказской войны (1860-1864 годы)//Культурная жизнь Юга России. №1. 2010. С. 61-63.
86. Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані. Т.1. Прага. Суспільство. 1925. 204 С.
87. Сухомлинова К. Ю. Основные формы предпринимательства на землях Черноморского казачьего войска в конце XVIII – первой половине XIX века//Грамота. № 10. Ч. 2. 2017. С. 156-160.

88. Терновая Л.О. Вклад казачьих атаманов в геополитическое укрепление России//Геополитика и актуальные исследования. №8. 2014. С.3-13
89. Терновский В.А. Формирование органов казачьего самоуправления на Кубани (март-декабрь 1917 г.) // Петербургский исторический журнал № 1. СПб. 209. С. 82-106.
90. Тлепцюк Р. А. Региональные тенденции развития капитализма на Северо-Западном Кавказе в пореформенный период/ URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/regionalnye-tendentsii-razvitiya-kapitalizma-na-severo-zapadnom-kavkaze-v-poreformennyu-period/viewer> (Останне звернення: 15.05.2023)
91. Тлячев А.А. Проблема переселения западных адыгов-мухаджиров в османскую империю во второй половине XIX века// Вестник Армавирского Государственного педагогического университета. №1. 2019. С. 126-134.
92. Тмутараканский Л. С. Биографический очерк Бабыча Павла Денисовича, генерал-лейтенанта Кубанского казачьего // Кубанский сборник на 1914 год: Труды Кубан. обл. статист. Комитета. Екатеринодар, 1914. Т. 19. С. 661–768.
93. Трехбатов Б.А. Кубанская интеллигенция в поисках идеальных форм жизни и быта (Конец XIX- начало XX вв.)//Проблемы отечественной истории. №1. 2015. С. 38-45
94. Трофименко С.В. Проблемы народного образования: историческая перспектива (на примере деятельности И.Д. Попко)//Интерактивная наука. №1. 2019. С. 11-13.
95. Трут В.П. Идеология Казачества и его политические искания в начале XX века// Современные проблемы отечественной истории. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ideologiya-kazachestva-i-ego-politicheskie-iskaniya-v-nachale-xx-veka/viewer> (Останне звернення: 02.03.2023)

96. Труханович А.П. Аренда казачьих общинных земель в Кубанской области в пореформенной период//Из дореволюционного прошлого кубанских казаков. – Краснодар, 1993. С. 13 - 141.
97. Узлов Ю. А. Особенности колониальной политики России на Северном Кавказе // Теория и практика общественного развития. № 3. 2011. С. 289-294.
98. Федина И. М. Землеустройство и межевание в закубанских станицах (1860-е гг.)//Научная мысль Кавказа. №1. 2022. С. 83-89
99. Федина И. М. Кубанское казачество и иногороднее население на рубеже XIX – XX вв. как отражение социальных парадигм кубанской станицы// Теория и практика общественного развития. № 2. 2012. С. 175-177.
100. Федина И. М. Нормативно-правовая регуляция земельных отношений у кубанских казаков в XIX веке // Исторический журнал: научные исследования. № 6. 2020. С. 133-144.
101. Федина И. М. Первые поселенческие образования Черноморских казаков// Исторические науки. Т. 7 № 4. 2021. С. 107-115.
102. Федина И.М. Землеустроительная политика поселенческих образований черноморских (кубанских) казаков в конце XVIII – XIX вв.//Гуманитарные науки. История. №2. 2020. С. 3-13
103. Федина Т. Ю. Просветительская деятельность украинской интеллигенции в Кубанской области (конец XIX – начало XX в.)//Общество: политика, экономика, право. № 2. 2010. С. 22-24.
104. Федина Т.Ю. Влияние корифеев украинского театра на художественную жизнь Дона и Кубани//Теория и практика общественного развития. №4. 2010. С. 227-229.
105. Федосеева Л.Д. Культурная жизнь черноморских казаков в начале XIX в. // Краеведческие записки. №1. 2008. С. 97-103.

106. Федосеева Л.Д. Процесс освоения новых территорий казаками на рубеже XVIII-XIX в.//Вестник Адыгейского государственного университета. №2. 2006. С. 17-19.
107. Хасбулатов А.И. Экономическое развитие Северного Кавказа во второй половине XIX века (торговля, банки и кредитные учреждения)//Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. 2013. №4. С. 49-52.
108. Хачетлова С.М. Проблема миграций на Северном Кавказе в конце XVIII- начале XX века//Общественные науки. №2. 2008. С. 47-50.
109. Хейман Е.Е. Кубанская казачья станица и иногороднее крестьянство в начале XX в.// Теория и практика общественного развития. № 2. 2012. С. 178-179.
110. Хоружая С.В., Салчинкина А. Р. Архетипические основы антиномии «Свой-чужой» в годы Кавказской войны. 2016. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/arhetipicheskie-osnovy-antinomii-svoy-chuzhoy-v-gody-kavkazskoy-voyny/viewer> (Останне звернення: 02.03.2023)
111. Чумаченко В.К. В. Мова (Лиманский) как феномен провинциального писателя последней трети XIX столетия//Культурна жизнь Юга России. №5. 2009. С. 73-76
112. Чумаченко В.К. Кухаренко Я.Г.//Енциклопедія історії України. 2008. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kuharenko_Ya (Останне відвідування: 13.04.2023)
113. Шахторин А.А. Из истории организации боевой подготовки в Черноморском казачьем войске в дореформенный период (конец XVIII- первая половина XIX в.). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-organizatsii-boevoy-podgotovki-v-chernomorskom-kazachiem-voyske-v-doreformennyu-period-konets-xviii-pervaya-polovina-xix-v/viewer> (Останне звернення: 02.03.2023)

114. Шахторин А.А. Реформирование Кубанского войска и организации в нем боевой подготовки в 60-х гг. XIX вв.//Общество: философия, история, культура. №12. 2022. С. 220-226.
115. Шебзухова Т. А. Социальная структура кубанского казачества в пореформенный период. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-struktura-kubanskogo-kazachestva-v-poreformennyu-period/viewer> (Останнє звернення: 02.05.2023)
116. Штурба В. А. Развитие образования на Кубани в 1793-1863 гг. и влияние на него культурных традиций Запорожской Сечи//Историческая и социально-образовательная мысль. № 1-2. 2011. С. 92-102.
117. Щербина Ф. А. История кубанскаго казачьяго войска. Т. 1. 1910. Екатеринодар. 756 С.
118. Яковлев. В. И. Реформы российского образования и Академии в XIX веке//Вестник Пермского университета. № 3. 2019. С.
119. Янова М.В. Казачество в политической истории Юга России. 2018. М. 382 С.98-101.
120. Япишин Б.М. Революційна українська партія//Енциклопедія історії України [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Revoliutsijna_ukrainaska (Останнє відвідування: 17.05.2023)
121. Kataria Sh. Explaining Ethnicity: Primordialism vs. Instrumentalism//Advances in Social Sciences Research Journal. Vol.5 № 4. 2018. P. 130-135
122. Winter E. On Max Weber and Ethnicity in Times of Intellectual Decolonization//Firenze University Press. Vol.10. №20. p/ 41-52.

РЕЗЮМЕ

Дипломна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра за спеціальністю 032 «історія та археологія» - Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, 2023.

У зв'язку із перевтіленнями у науковій, популярній, культурній сферах суспільств України та східноєвропейського регіону узагалі, пов'язані із сучасними політичними, економічними викликами, розвитком контактів зі сферами культурного життя суспільств інших регіонів, зокрема західноєвропейського та північноамериканського та впливами актуальних тенденцій у розвитку історичної науки, в історіографії регіону спостерігається відхід від попередніх парадигмальних тенденцій примордіалістського характеру щодо таких понять як «народ», «етнос», «нація». У якості результату таких тенденцій, спостерігається зріст попиту на застосування елементів інструменталістського підходу до етнічної історії – таких, які розглядають еволюцію ставлення представників певних суспільних груп до таких понять як «народ», «етнос» тощо у реакції на виклики розвитку цих груп, чи задля узагальнення частини населення, для якого є характерними певні риси, які можна охарактеризувати у якості «етнічних».

Історичний регіон Кубанської області, який входить до складу сучасної Російської Федерації, упродовж XIX століття та початку XX був характерним наявністю значного відсотку населення, що послуговувалось розмовними українськими діалектами, яке, переважно, складалось із представників соціальної групи козаків, яка у зазначений період переживала значні трансформації, пов'язані із процесами її інтеграції до загальноімперського стандарту цивільного та військового управління.

Метою цієї роботи є розглянути те, як основні тенденції трансформацій соціальних груп у регіоні Кубані, у процесі її інтеграції до складу Російської імперії у зазначений хронологічний період, впливали на розвиток уявлень представників цих груп про такі поняття як «Україна», «український народ» та

«українська мова», як еволюція уявлень про ці поняття та етнізація відносин усередині цих груп сприяли розвитку культурного та політичного життя у регіоні.

Ключові слова: етнізація, український рух, Кубань, Чорноморське військо, чорноморські старшини, освіта, ідентичність, соціальна група

SUMMARY

Graduate work for a bachelor's degree in History. – Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2023.

In relation to the transformations in the scientific, popular, cultural fields of societies within Ukraine and the region of Eastern Europe in general, related to the modern challenges of the political, economic nature, development of the contacts between societies in Ukraine and those of Western European and North American regions in particular and the influence of the modern trends in the history, historiography of the Eastern European region tends to reject the primordialistic method of Ethnic studies, which previously dominated the local historiography of the before mentioned region. As the result of these trends, there is a growing demand of utilizing the elements of instrumentalist view on the Ethic studies, those, that study the development of concepts of “ethnic groups” in close relation to the development of societies in general, how the development of these concepts were used by the members of said societies to generalize parts of the population, which possessed some the traits, that were considered “ethnic”.

Historical region of Kuban oblast, which encompasses territories within the borders of the modern Russian Federation, during XIX- early XX centuries was characterized by the significant percentage of the population, which spoke vernacular dialects of the Ukrainian language, who, predominantly, were a part of the societal group, called Cossacks, which, in the said period, experienced processes of the direct integration into the Imperial standard of the civic and military organization.

The topic of this work is to study how the general tendencies in the development of social groups in the region, as it was integrated into the Russian Empire through ought the XIX – first decades of the XX centuries influenced the development of concepts of “Ukraine”, “Ukrainian people”, “Ukrainian language”

et cetera, how these concepts influenced the ethnicization of the societal relations, culture and politics of the region.

Key words: ethnicization, Ukrainian movenemnt, Kuban, Black Sea Host, Black Sea Host seniors, education, identity, social group1